

כולם היו בנינו? שיח שכולים¹ ושיקולי השכול*

גלית ברונשטיין**

א. מבוא

ב. משפט השכול

ג. אמנות ושכול

ד. הערות סיכום: אין לנו חיילים אלמונים

א. מבוא

סיפורה של משפחת מלט ששכלה את בנה אמיר באסון "רולטת הרשת" התפרסם בכלי התקשורת וזכה לסיקור נרחב. האם, שולה מלט ז"ל, ניהלה מאבק כפול נגד צה"ל ומשרד הביטחון. במסגרת המאבק הראשון היא ביקשה להעמיד לדין מפקדים בכירים בחיל האוויר שידעו על מנהג "רולטת הרשת" ולא עשו דבר כדי למונעו, ובכך היו בעיניה לאשמים הישירים במות בנה. המאבק השני והחשוב לעניינה של רשימה זו, התנהל נגד ועדות ההנצחה של משרד הביטחון אשר מנעו ממנה להנציח את בנה בבית הקברות הצבאי בדרכה, קרי שינוי הכיתוב על כרית המצבה והוספת פסל מעשי ידיה ליד הקבר. כוחותיה הנפשיים של מלט ז"ל לא עמדו לה והיא התאבדה בירייה.

ביום 7.5.2001 ניתן פסק הדין בעניינן של משפחות חללי אסון המסוקים בשאר ישוב². העמותה, שחברים בה בני משפחה של שישים ושישה מן החללים (להלן: "העמותה"), עתרה לבג"צ על מנת שיורה לשר הביטחון ולמועצה הציבורית להנצחת החייל (להלן: "המועצה") לשנות את הכיתוב על גבי כרית המצבות של החללים לזו הלשון: "נפל בדרכו לפעילות מבצעית בלבנון באסון המסוקים בשאר ישוב", זאת בשונה מהכיתוב "תאונת המסוקים" אותו הציעה המועצה. שר הביטחון לא התנגד להופעתן של המילים "אסון המסוקים" אך דרש, כי הכיתוב יופיע במקום המוקצה ל"כיתוב לביטוי אישי" בקדמת המצבה ולא על כרית המצבה. החלטתו האחרונה של בג"צ משקפת, נכון לכתיבת שורות אלה, את ההלכה בדבר זכותן של משפחות חללי

* גרסה מוקדמת של מאמר זה התפרסמה בהמשפט 13 (תשס"ב).

** עורכת דין. בוגרת בית הספר למשפטים, המסלול האקדמי, המכללה למינהל. ברצוני להודות מקרב לב לד"ר ארנה כן-נפתלי על עזרתה ותמיכתה בכתיבת המאמר. אני מקדישה מאמר זה לזכרו של אבי, רס"ן ברוך ברונשטיין ז"ל, שנפל במלחמת של"ג ביום 3.10.1982.

1 שיח שכולים הוא שמו של רבעון אשר יוצא בהוצאת משרד הביטחון.
2 בג"צ 6069/00 העמותה להנצחת חללי אסון המסוקים בשאר ישוב נ' שר הביטחון (טרם פורסם), תקדין עליון 2001(2) 1051 (להלן: פרשת אסון המסוקים).

צה"ל לשנות או להוסיף כיתוב על מצבות יקיריהן. האם החלטה תקדימית זו העבירה "קו תפר" חדש במלחמת הגבולות המתנהלת בין השיח הציבורי לבין סוגות השיח הפרטיות באשר לאופני ביטוי של האבל ולהנצחת החללים?

ברשימה זו אעסוק בקריאה נרטיבית של מספר פסקי דין שעסקו בנושא ואעמת את אופן עיסוקם עם האופן בו מעמידה את הנושא הסופרת בתיה גור בספרה "אבן תחת אבן"³, ספר הנטווה סביב סיפורה של שולה מלט ז"ל. עימות זה חושף את המתח השורר בין לפחות חלק מהמשפחות השכולות לבין המדינה בכל הקשור בהנצחת יקיריהם. כפי שנראה, היצירה הספרותית תתמקד בהשמעת הסיפורים הפרטיים, ודוק: לא סיפור פרטי אחד המסמל כלל כלשהו, העומד כסימן ל"אבל פרטי" מהותני שאותו ניתן לעמת עם "אבל קולקטיבי" מהותני אחר, אלא סיפורים שונים המתארים את חוויות האבל השונות העוברות על כל אחד מבני משפחת החלל, על המתחים ביניהם ועל המתחים בינם לבין המערכת הציבורית, ובכללה המערכת המשפטית, הכופה עליהם כניסה אל "משפחת השכול הלאומי" המזוהה עמה. מצד שני, נראה כי מערכת המשפט ככלל, הגם שיש בה חריגים, עושה שימוש במיתוס⁴ הנופל-הגיבור וממשיכה בהנצחת הדיכטומיה שבין סוגות השיח הפרטי לבין השיח הציבורי, "אין לך סמלים רבי עוצמה יותר בתרבות הלאומיות המודרנית", אומר בנדיקט אנדרסון בספרו קהילות מדומיינות, "מאשר מצבות זיכרון וקברים של החייל האלמוני"⁵. אכן, שעה שהנופל הוא אנונימי, מתקחה הקרשי שבהשמת דברים בפיו שהרי הדובר הפרטי אינו ידוע וממילא אינו ייחודי, ואשר על כן קל יותר לנכס את מי שאין לו זכר אישי אל הזיכרון הקולקטיבי. גם בתי קברות צבאיים המכילים מצבות אישיות לחיילים שאינם אלמונים, הם, כמובן, סמל רב-עוצמה: השכול והאבל, כתוצאה מנפילת חיילי צה"ל, הפכו חלק בלתי נפרד מההוויה הישראלית ותופעת הזיכרון וההנצחה הקולקטיביים מהווים חלק אינטגרלי מהוויה זו⁶. יחד עם זאת, הואיל ומדובר בחיילים שאינם אלמונים ושהותירו אחריהם בני משפחה, נוצר ממילא צורך לתת מקום הן לשכול האישי, הפרטי, של משפחת החלל והן לשכול הקולקטיבי, המונצח באמצעות סמלים חברתיים ומיתוסים. תפקידם של המיתוס והזיכרון – יהא מושאם אשר יהא – הוא לייצר קונסנסוס תרבותי המאפשר ליחיד לקיים בתודעתו את חוויית החברה שבה הוא חי. תהליך

3 כ' גור אבן תחת אבן (תשנ"ח).

4 מיתוס הוא סיפור המתאר אירועים בעלי חשיבות יוצאת דופן לגבי הקהילה, מה שמקנה לו לעתים מעמד מקודש. הסיפור אינו בהכרח אמיתי במובן של תיאור אובייקטיבי של המציאות ושל עובדות היסטוריות. מיתוס, לפי האנתרופולוג הבריטי לואיס "מספר אמת גדולה כאמצעות שקרים גדולים". הנצחת הלוחמים היא ביטוי להרואיזציה שלהם וכך נוצר "פולחן הנופלים". מ' עזריהו פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956 (תשנ"ה).

5 ב' אנדרסון קהיליות מדומיינות (תשנ"ט), בפתח הפרק "שורשים תרבותיים".

6 חוקרי זיכרון קיבוצי מצאו, כי האדם זוכר כחלק מקבוצה חברתית והשתלבות הזיכרונות האישיים אלה כאלה היא היוצרת את הזיכרון הקיבוצי. ע' סיון דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון (תשנ"א).

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

יצירת המיתוס החודר לזיכרון הקולקטיבי נעשה במודע או שלא במודע, בתהליכי עיבוד והתאמה, שחזור ומחזור.⁷ כל תקופה היסטורית יוצרת השתקפות של עצמה בדימויים ובמיתולוגיה חיה של העבר או של חלקיו, השאולים מתקופות אחרות או מתרבויות אחרות. כך בוחנת החברה את זהותה, את יציבותה ואת יכולתה להגיע להישגים, או להפך, לתסוגה לנוכח העבר. חברה חדשה או חברה בתהליך בנייה יוצרת מיתוסים וסיפורים, אשר מעבירים ערכים ועמדות דומיננטיים, על מנת לקיים יסודות מחברים של העבר וההווה.⁸ התרבות הישראלית היא פסיפס של מיתוסים המקיימת יחס דיאלקטי בין המיתוס לבין ההווה, כאשר צורכי ההווה משכתבים את המיתוס והוא מתעצב לפיו ומעניק לו לגיטימציה.⁹

תפקידו של השכול הקולקטיבי, תפקידה של "משפחת השכול", בעיצוב הזיכרון והזהרת הקולקטיבית הוא גם לסמל את התפיסה כי ההקרבה לא הייתה לשווא וגם להצדיקה. החברה הישראלית למורת המלחמות ואי-הוודאות הקיומית מקיימת רה-אקטיביזציה של אבדנים קודמים, עובדה המחזקת את תחושת הפטליזם וחוסר האונים מחד גיסא, ותחושות של שליחות, הגברת ערך הקרבן ושייכות מאידך גיסא.¹⁰ טעמים אלו החישו את התפתחות פולחן הנופלים במדינת ישראל¹¹ הנתפסים כגיבורים המגשימים את האידאל שהיחיד יקריב הכול למען העם. "לפי המיתוס, הנופלים הם קובץ של גיבורים מלאי הכרה והקרבה עצמית", עובדה המאדירה את גודל הנתינה.¹² מצד שני, אולי דווקא משכו, יומיומיותו, של מצב המלחמה וגידול מספר הקרבנות שהוא תובע, הם העשויים לעורר, או למצער לתרום, לריבוי סימני שאלה בדבר הצדקתה של עצם המלחמה; בדבר ה"מובנות מאלוה" של ההסכמה לשלם מחיר חיים עבור מטרות לאומיות, וממילא לפרוץ סדקים הן במיתוס והן באופני ייצוגו הוויזואליים, סדקים העלולים לחבל בתפקודו. לא מן הנמנע כי דווקא קשר פתלתל זה, בין הסמל לבין ההצדקה הפוליטית שהוא מבקש לייצג, גורם למערכות הלאומיות, ובכללן מערכת המשפט, אי-נוחות שעה שהן נדרשות להקצות מקום לביטוייו של האבל הפרטי, זה המבקש להסיט את תשומת הלב מן החייל אל שאיריו או מן הקולקטיב אל הטרגדיה הפרטית.

- 7 שם, בע' 20.
- 8 ר' מלקינסון וא' ריצטום שכול והנצחה: הפנים הכפולות של המיתוס הלאומי (תשנ"ג) 231-250.
- 9 ד' אוחנה ור'ס' יסטריך מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית (תשנ"ו).
- 10 ג' תמיר הסתגלות לאורך זמן של הורים שכולי מלחמה בישראל (תשנ"ג) 225-227.
- 11 פולחן הנופלים בישראל התפתח בשנים הראשונות לקיום המדינה וקשור באופן ישיר למלחמת העצמאות והתפתחות המיתוס של ההקרבה ההרואית. מיתוס זה מהווה חלק בלתי נפרד מהנצחת הנופל, שכן הוא מספק משמעות סמלית למוות, במכלול התרבותי-חברתי. כבר בתחילת הדרך נתפס פולחן הנופלים בישראל כפולחן המדינה. הוא מדגיש כי קרבן הנופלים הוא של העם ולמענו. כן הוא מדגיש את פולחן העצמאות, דבר אשר סיפק לגיטימציה למוות ולהקרבה, ראו עזריהו, לעיל הערה 4. לעצם השימוש בביטויים "נופלים" או "חללים" בהבדל מ"הרוגים" או "מתים", ראו הערתו של ר' רוזנטל האם השכול מת? (2001) 51.
- 12 עזריהו, לעיל הערה 4, בע' 136.

בפרק הבא אתמקד באופן שבו ראה המחוקק לנכון להנציח את חללי המלחמות, ובאופן שבו התייחס בית המשפט לבקשות מצד משפחות שכולות לחרוג מן הטקסט האחיד, הלשוני או הוויזואלי, של הנצחה זו, כפי שהוא עולה מלשון פסקי הדין. בפרק השלישי אבחן את האופן שבו מציגה הספרות את העימות האמור. בפרק המסכם אטען, לאור אופני ייצוג שונים אלה, כי מערכת המשפט משמשת אף היא "סוכן זיכרון קולקטיבי"; כי מטרתו של זיכרון זה אינה זכירה; מטרתו היא חינוך וחיסון לאומי, וכי מטרה זו מושגת תוך שימור דיכוטומיה מלאכותית בין "שיח ציבורי" לבין "שיח פרטי", וזאת תוך הכחשת היותו של הראשון קונסטרוקציה תרבותית שאינה בהכרח משקפת מציאות מורכבת ביותר, ובמחיר הרחקתם של סוגות שיח פרטיות, וזאת כדי להמשיך ולשמר את האבל והשכול בתחום השיח הציבורי כנכס לאומי.

ב. משפט השכול

דרך קבורת חללי מערכות ישראל מעוגנת במספר חוקים אשר נחקקו בימיה הראשונים של המדינה¹³. קריאה בהצעת החוק, לגבי צביונם של בתי הקברות הצבאיים מלמדת על האופי שרצו לשוות להם המחוקקים הראשונים ועל תפיסתם את השכול: "בתי הקברות הצבאיים צריכים להביא לידי ביטוי את הרעיון שכל אלה שנפלו במלחמה היו שותפים למשימה אחת וזה מחייב אחידות מסוימת. אני עוד לא ראיתי בתי קברות צבאיים שדמות המצבות הייתה מגוונת בהם. בתי הקברות הצבאיים מושתתים על הרעיון האחיד, שכולם הקדישו ומסרו את חייהם למטרה אחת משותפת"¹⁴. צביון זה נשמר בקפדנות לאורך השנים תוך הקפדה על אחידות ושוויון בצורה, ברישום ובגודל המצבות.

בטרם אבחן את הדרך שבה בחרו השופטים להתמודד עם תביעות המשפחות להנצחה החורגת מלשון החוק, ברצוני להתעכב על האופן שבו נדרשו בתי המשפט בישראל לסוגיית ההנצחה והקבורה בבתי קברות אזרחיים. סוגיה זו ייחודית לישראל על שום תפקידה של חברה קדישא בקבורה אזרחית של יהודים בישראל, וככלל נסובו הסכסוכים שהגיעו לערכאות על סירובה של חברה קדישא לאפשר למשפחות נפטרים להוסיף על מצבות יקיריהם, את כיתוב שם הנפטר בלועזית ו/או את שנת הלידה והפטירה לפי הלוח הלועזי (הגרגוריאני). ענייני ברשימה זו אינו ביחסים בין דת למדינה, ובהגדרת גבולותיו של חופש הדת או החופש מן הדת, אך פסיקה זו חשובה לענייננו משום שגם בה התחבט בית המשפט בשאלת הגבול בין חלל האבל הפרטי לבין זה הציבורי, והמבחנים שקבע בהקשר זה שימושהו, בשינויים מסוימים, עת עסק

13 חוק בתי קברות צבאיים, תש"י-1950 (להלן: "החוק"); חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), תש"י-1950; חוק יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל, תשכ"ג-1963.

14 דבריו של פנחס רוזן, שר המשפטים דאז, כמי שהביא את החוק בפני הכנסת, ד"כ 4 (תש"ט) 1069.

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

בסוגיה הספציפית של הנצחת חללי צה"ל. בע"א 294/91 חברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום¹⁵ קבע השופט ברק כי הוראתה של חברה קדישא ולפיה יש לחרוט את שם המנוחה על גבי המצבה באותיות עבריות בלבד, נוגדת את תקנת הציבור בהיותה פוגעת אנושות בכבוד האדם – בכבוד החי ובכבוד המת. עוד קבע, כי "הפגיעה בכבוד האדם מקורה בשלילת החירות לעצב את תוכן המצבה כפי שהמנוח (בחייו) ומשפחתו (לאחר מותו) מבקשים לעצבה"¹⁶. כלומר, הערך "כבוד האדם" עולה על שאר הערכים המתנגשים אתו.

סוגיית ההתערבות בכיתוב על מצבות בבית הקברות האזרחי עלתה שוב לדיון בע"א 6024/97 שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ¹⁷, שם ביקשה משפחתה של הגב' רוזה גרייטל אשר נקברה בעיר מגוריה ראשון-לציון כי שמה של המנוחה ייחרט על המצבה בעברית ובלועזית, וכי יום הלידה ויום הפטירה ייחרטו בספרות לפי הלוח הכללי (הלוח הגריגוריאני). חברה קדישא סירבה להיעתר לשתי הבקשות, אך לימים, ובהיתר הרב הראשי של החברה קדישא בראשון-לציון, נתרצתה והסכימה כי שמה הפרטי של המנוחה ייחרט גם בלועזית, אולם עמדה בסירובה שלא לאפשר את כיתוב התאריך הלוועזי. בתה של המנוחה פנתה לבית המשפט המחוזי וזה דחה את בקשתה. על החלטת הדחייה ערערה המשפחה לבית המשפט העליון.

ברוב קולות קבעו השופטים, כי בפער שבין רשות היחיד לרשות הרבים יש לנהוג במשורה וכי כפייה בהקשר זה אינה מותרת. השופט חשין חזר בפסק דינו על הלכת קסטנבאום והוסיף וקבע:

"ענייננו הוא בשני זוגות אלה: ביחיד ובכלל, ברשות היחיד וברשות הרבים. שני הזוגות יוצרים ביניהם חיבורים אחדים, ומבין החיבורים האפשריים לא יעלה ספק באשר לחיבורים אלה (בכפוף לחוק ולחוקה): ברשות היחיד לא יותר יחיד אחר ולא יותר הכלל לכפות רצונו על היחיד. ברשות הרבים לא יותר יחיד אחד לכפות רצונו לא על יחיד אחר ולא על רבים"¹⁸.

ומה כאשר לקברו של אדם? האם קברו הוא רשות היחיד או רשות הרבים? משיב השופט חשין: "קיברו של אדם – הקבר והמצבה שעליו – הם גם רשות היחיד גם רשות הרבים. כל נפטר ורשות היחיד שלו; דל"ת האמות הן שלו, והוא ומשפחתו עושים בשלהם... האדם ושפתו – שפה על-פה, שפת-הכתב, שפת-לוח-השנה – היו לאחדים. בני המשפחה הקרובה לא הכירו את הנפטר אלא באותה שפה ובלוח-לעז –

15 ע"א 294/91 חברה קדישא גחש"א "קהילת ירושלים" נ' קסטנבאום, פ"ד (מו) 464 (להלן: פרשת קסטנבאום), במסגרתו חזר בית המשפט על הלכת ע"א 280/71 גרעון נ' חברה קדישא גחש"א, פ"ד כז(1) 10.
16 פרשת קסטנבאום, שם, בע' 523.
17 ע"א 6024/97 שביט נ' חברה קדישא גחש"א ראשל"צ, פ"ד נג(3) 600 (להלן: פרשת שביט).
18 שם, בע' 626.

כך שוחחו ביניהם כל העת, כך גם כתבו איש אל-רעהו – ועתה מבקשים הם לזכור אותו כפי שהיה. מבקשים הם להמשיך ולשוחח עם היקר להם בשפתו, מבקשים הם לצייר אותו נגד עיניהם כפי שהיה, מבקשים הם לקרוא על המצבה את שמו כפי שהורגלו, את יום לידתו כפי שהוא עצמו נהג לכתבו. שמו של הנפטר כי ייכתב אך בעברית; ימי הלידה והפטירה אם ייחרטו רק לפי הלוח העברי; תעלה ותגבה מחיצה נפשית בין המשפחה לבין הנפטר, והנפטר ירחק מקרוביו. הדבר הוא אמוציונאלי – אפשר בלתי רציונאלי? אכן כן. אך גם עליה לקבר היא מעשה אמוציונאלי. ובכל-זאת לא נמנע מאם ששכלה את בנה לחבק את המצבה הדוממת והקרה... זו רשות היחיד. אך בית עלמין הוא גם רשות הרבים, שהרי המצבות-שעל-הקברים ניצבות חשופות וגלויות, שורות-שורות, אלו-בצד-אלו, והמהלך יהלך ביניהן לרצונו. בית עלמין מדמה עצמו במובנים מסוימים לבית משותף – לחצר משותפת, לבתי-מגורים הסמוכים אלה-אל-אלה – בהבדל חשוב זה, ששכנות בין החיים תמיד תבוא לקיצה בעוד אשר שכנות בבית עלמין היא שכנות לעולם (אם תרצו: עד תחיית המתים). שכן, ראוי לו שינהג כראוי לשכן טוב. ושכן טוב לא יעשה מעשים שיפגעו בשכנו... ואולם נפלא ממני מדוע כתיבת שמו של נפטר באותיות קיריליות – אותן אותיות שידע, אותה שפה שחי בה – תפגע בשכנו... אכן, גם לנפטר ולבני משפחתו גם לשכן ולבני משפחתו – לאלה ולאלה, לכל כת לעצמה – אינטרס לגיטימי, אלא שאין שקילות בין כבודו של הנפטר שלפנינו וכבודם של קרוביו לבין כבוד השכן הנפטר (ההיפותטי) וכבודם של קרוביו. כבודו של הנפטר שלפנינו – כבודו-שלו וכבודה של משפחתו – מכריעים את הכף. האיסור שאסרה חברה קדישא על המערערת, עובר – ובאורח ניכר – את המידתיות שהיא מותרת בה"¹⁹ (ההדגשה שלי – ג.ב.).

הנשיא ברק, הצטרף לפסק דינו של השופט חשין תוך שהוא מתייחס ל"תורת האיזון" ככל הקשור לסוגיות שבהן מתבקש בית המשפט להכריע בין ערכים ואינטרסים נוגדים. בהתאם לתפיסה זו, קובע השופט ברק כי לערכים ולעקרונות הנגזרים מהם אין משקל "מוחלט", אלא יחסי, ובלשונו: "רק פגיעה מעבר לרמת סיבולת שאינה ראויה, תזכה להגנה".

נמצאנו למדים כי שעה שמדובר בקבורה אזרחית, מטים בתי המשפט אוזן קשבת לאבל המשפחה; אחרי ככלות הכול מותו של אדם הוא עניין שבינו לבין סביבתו הקרובה, והם מטילים "נטל כבוד" על זה המבקש לפגוע בחופש הפרט של השאירים לזכור את מתם בדרך הנראית להם, נטל של "פגיעה מעבר לרמת סיבולת שאינה ראויה". האם כך הוא גם שעה שמדובר בקבורה צבאית?

הפרשה המרכזית הראשונה שהגיעה לבית המשפט בהקשר הכי טוב על מצבות חיילים שנעסוק בה היא הפרשה שבבסיס בג"צ 556/83 בסט נ' שר הביטחון²⁰. סגן

19 שם, בע' 627-628.

20 בג"צ 556/83 בסט נ' שר הביטחון, פ"ד לח(1) 177 (להלן: פרשת בסט). בהרכב השופטים ישנו: שמגר, כהן וטירקל.

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

סיגלית בסט ז"ל נפלה בעת שירותה הצבאי. הוריה הביולוגיים של סיגלית, שרית בסט ועמרם יצחק אליאסוף התגרשו כאשר הייתה סיגלית תינוקת. האם נישאה בשנית, ודוד בסט (שהוא העותר השני) אימץ את סיגלית, גידלה כבתו, והיא כחרה לשנות את שם משפחתה לשם משפחתו. בחייה של סיגלית ז"ל רבו החיכוכים בינה לבין אביה הביולוגי, ולטענת אמה ואביה המאמץ היא אף ביקשה לנתק את קשריה עמו. באופן טרגי נדרשו הוריה הביולוגיים של סיגלית להתעמת בעניין, לאחר מותה בצבא. המועצה קבעה כי הנוסח אשר צריך להופיע על מצבתה של סיגלית, הוא כזה המציין את שמות הוריה הביולוגיים ואת המקום שבו גדלה. האם והאב החורג התנגדו להכללתו של אביה הביולוגי על המצבה והציעו כי שם משפחתו של האב הביולוגי יושמט ושמות האב הטבעי והאב החורג יובאו בצוותא, מבלי לציין את המקום שבו גדלה. דא עקא, כי פסק הדין מסרב להביא את הסיפור האנושי והמורכב של משפחות בסט ואליאסוף.

את סיפורה של המשפחה מתמצת השופט שמגר לפסקה אחת בלבד. הוא מציין כי "מוטב היה, לו נפתרה המחלוקת שלפנינו בהסכמת בני המשפחה, מבלי שיהיה צורך להביא עניין זה לערכאות כדי לבחון ולמדודו על פי אמות המידה, היבשות בהכרח, של החוק, אך כמו בכל מחלוקת, שבסיסה ומהותה רגשיים, ככל שייבקשו לעטפה בלבוש של חיפוש אחר הכרעה רציונלית. קופאים בעלי הדין בעמדותיהם הנוקשות, ועל אף הנסיבות הטראגיות, האופפות כל דיון בנושא הקשור באדם שאיננו עוד ואשר היה, לפי הטענה, אהוב ויקר לכל הצדדים, הנכונות לפשרה ולהבנה הדדיות רחוקה ואיננה"²¹ (ההדגשה שלי – ג.ב.).

השופט מעדיף שלא לספר את הסיפור המורכב העומד מאחורי העתירה ומציין: "בנסיבות, בהן כשלה כל הצעת פשרה, אין בידי בית משפט זה אלא לבחון את תחומי המותר והאסור לפי אמות מידה שהחוק קבען כדי ליישמן כלשונן וכרוחן"²². כלומר, משום שמדובר במקרה אנושי סבוך ומורכב, אשר יחייב אותו לעסוק בעניינים שבנפש וברגש הוא מעדיף לנקוט שפה משפטית-פורמליסטית. את הפתרון לסוגיה הסבוכה הוא מוצא בפנייה לשר הביטחון ולוועדת המשנה לחקיקה במחלקת הנצחת החייל, על מנת שיקבעו כללים לגבי הנוסח שייחקק על מצבתם של חיילים שנפטרו, ואשר היו להם אב או אם מאמצים או חורגים בנוסף להורה הביולוגי. הדיכוטומיה בין השיח הפרטי לבין השיח הציבורי מומחשת בכל עצמתה: המשפחה שמבקשת לספר את סיפורה הטרגי של סיגלית ז"ל אשר גדלה בבית בסט ולו נותרה בחיים, לא היה לה כל קשר עם אביה הביולוגי, והשיח המשפטי שאינו קשוב לה, על אף שהפתרון במקרה הזה רחוק מלהימצא בין שורות החוק או התקנות.

בפסק דין קצר מצטרף השופט טירקל לחבריו, דוחה את הבקשה ומוסיף שתי הערות אגב. הוא מציין כי המחלוקת נוגעת בתמצית הכאב והסבל האנושיים, וקשה

21 שם, בע' 180.

22 שם, שם.

להכריע בה על פי אמות מידה אנושיות. הוא מוסיף כי העובדה שכוועדה יושבים הורים שכולים, ובלשונו: "הוועדה שעמה נמנים אנשים שכאבו של אבדן זה מייסר גם אותם"²³, מהווה מעין נחמה פורתא במחלוקת שאין לה פתרון צודק. לדבריו הנוסח המוצע "הוא תוצאתו של ניסיון קשה למצוא דרך בין השיקולים השונים. ודאי שאין הוא הנוסח היחיד, שאפשר היה לבחור בו, אך אי-אפשר לומר, בשום פנים, שאין הוא מתקבל על הדעת, ואפילו אינו מתקבל על לב מן הלבבות. הייתי דוחה אפוא את העתירה גם מטעם זה"²⁴. הוא מסיים את דבריו בשיר: "אולי יאים לכאן דברי המשורר: 'מן המקום שבו אנו צודקים לא יצמחו לעולם פרחים באביב. המקום שבו אנו צודקים הוא רמוס וקשה כמו חצר' יפרחו נא הפרחים על קברה של סיגלית"²⁵. השופטים, אנשים בשר ודם, רגישים למורכבות הנושא, חוזים במצוקות ובהרחקות אשר משתחררות מולם, ערים לצורך למצוא איזון בין הלאמה לאינדיבידואליזציה, ובכל זאת בשעה הגורלית, שעת ההכרעה, מעדיפים לחזור אל השפה הלאומית-מנכסת, הנוחה והמנוכרת. ברי, כי לא לחינם בוחר השופט טירקל לצטט משירו של עמיחי, וכי המקרה שלפניו קורע את לבו, ובכל זאת הוא בוחר שלא להיענות לתביעה. הנקודה המעניינת לטעמי היא, שאותם שיקולים מהותיים ואותה רגישות שהנחו את השופטים בפרשות שנגעו לקבורה אזרחית, נעדרים מן הדיון בפרשה זו. ודוק: רצונם של האם והאב המאמץ בציון שמם שלהם, הוריה מגדליה, על קברה של סיגלית, האם לא נועד על מנת שלא "תגבה מחיצה נפשית" בינם לבין יקירתם? זאת ועוד, במקרה זה ברי כי רצונם זה לא היה כל קשר אל שיח השכול הלאומי וממילא הם לא ערערו על מטרתו. חרף זאת, נמנע בית המשפט מלתת להם את מבוקשם, וממילא יותר משהוא רואה בבית הקברות הצבאי "בית המשותף", אם להשתמש באנלוגיה של השופט חשין, הוא רואה בו מעין "אגורה", חלל אחד ואחיד, נטול מחיצות, המכנס אליו את הלאום האבל, ואת "משפחת השכול", גם במחיר ניכורה של המשפחה הפרטית.

גם פרשת ויכסלבאום, שזכתה לשני דיונים בבית המשפט העליון²⁶, לא נבעה מרצונם של השאירים להטיל ספק בנחיצותה של המלחמה או לערער על המחיר האישי שהיא גובה. בעניין זה, פנו הוריו של החייל ערן ויכסלבאום ז"ל למשרד הביטחון, בבקשה להוסיף על מצבתו של בנם חוספת בזו הלשון: "אח לג'ק, לימור,

23 שם, בע' 184.

24 שם, שם.

25 שם, שם.

26 בג"צ 5688/92 ויכסלבאום נ' שר הביטחון, פ"ד מז(2) 812 (להלן: פרשת ויכסלבאום); דנג"צ 3299/93 ויכסלבאום נ' שר הביטחון, פ"ד מט(2) 195 (להלן: דנג"צ ויכסלבאום); בדיון הראשון ישבו בהרכב השופטים: ברק, גולדברג ומלך, כאשר השופט ברק היה בדעת מיעוט. בדיון הנוסף ישבו בהרכב השופטים: ברק, לין, גולדברג, מצא ודוונר, כאשר גולדברג היה בדעת מיעוט.

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

ועדי"27. בהתאם לפרוצדורה המקובלת, בקשתם הובאה בפני המועצה²⁸, וזו החליטה פה אחד לדחותה. הוריו של ערן עתרו לבג"צ על מנת שיוורה לשר הביטחון להתייר להם להוסיף את הכיתוב האמור²⁹.

בבג"צ, פותח השופט מלץ את דבריו באמירה הבאה: "הכרעה שיפוטית החייבת מטבע ברייתה להיות מושחתת על עקרונות משפטיים רציונלים, בנושא טעון כל כך הרבה רגשות, היא קשה ביותר"³⁰. בשלב זה ניתן היה לספר את סיפורה של משפחה אחת, אשר כאבה – במהותו אינו בר אומדן והשוואה לכאבן של משפחות אחרות, המבקשת להוסיף כיתוב על מצבת בנה. אולם, השופט, אמוך על מטפורת המאזניים, סובר כי גם שקילת כאבים ושקלולם הם ממין האפשר, והוא מבהיר: "אומר מיד ובגלוי שמה שהקל עלי לא מעט בהכרעה... היא העובדה שמשני צדי המחלוקת ניצבים הורים שכולים"³¹. העובדה כי משני צדי המתרס עומדים הורים שכולים, מהווה מעין "עובדה מקלה" עבורו, עובדה המאפשרת לו לשייכן ל"משפחה" אחת, "משפחת השכול הלאומית" גם במחיר תחושת השייכות של בני משפחת ויכסלבאום לערן ז"ל. בהמשך מתייחס השופט מלץ לדבריו של ג'ק, אחיו של ערן ז"ל, לפיהם הכיחוב יאפשר לכל משפחה לבטא את כאבה ויגונה בדרכה שלה. הוא אינו בוחן את תוכן הדברים ומכנה אותם "טיעונו הנרגש והנסער של אחיו של המנוח"³². לשיטתו, אין זה מתפקידו של בית המשפט לנתח דברים שבלב או ברגש, ולכן הדרך הראויה להתמודד עם מקרה רגיש ומורכב זה, היא באמצעות ניתוח פורמליסטי של כללי המשפט המנהלי.

השופט מלץ בוחן את עקרון האחידות שמהווה לטעמו ערך עליון ומכאן שפגיעה בו תיצור אפליה ברורה בין המשפחות השכולות. הוא מציין: "הענות לעתירה זו עלולה ליצור תקדים, שתהיינה לו השלכות לא רק לגבי העתיד, אלא גם כלפי העבר"³³ (ההדגשה שלי – ג.ב.). לדבריו, היענות לבקשת המשפחה עלולה לגרום גל עתירות שענייניו שינוי הכיתוב על המצבות ובלשונו: "והדבר לא ייגמר באחים ואחיות: ומה על הנשים והילדים, או דודה שגידלה אותו או חברו ואחיו לנשק?"³⁴. מן הדברים עולה בבירור כי השופט מייצג תפיסה חברתית לפיה בית קברות צבאי הוא "אתר היסטורי"³⁵, והאבל על חללי צה"ל הוא נכס לאומי, שהרי, כלשונו, בבתי הקברות

- 27 פרשת ויכסלבאום, שם, בע' 815.
- 28 המועצה הציבורית להנצחת החייל היושבת בתפקידה מתוקף תקנות בתי הדין הצבאיים.
- 29 פרשת ויכסלבאום, לעיל הערה 26, בע' 815.
- 30 שם, בע' 816.
- 31 שם, בע' 817.
- 32 שם, בע' 819.
- 33 שם, בע' 820.
- 34 שם, שם.
- 35 שם, שם.

הצבאיים טמונים חללים "שאינם רק יקיריהם של המשפחות אלא גם יקירי העם כולו והמדינה כולה"³⁶. לפיכך דוחה השופט מליץ את בקשת המשפחה. לטעמי, חששו של השופט אינו מתקדים משפטי; החשש הוא מתקדים חברתי, תרבותי ופוליטי, אשר יפתח את הדלת לביטוי של מעשים ופעולות יהודניים אשר יפגעו בסופו של דבר בתפיסה הקולקטיבית המאחדת של האבל. גם פסיקה זו כופה על משפחתו של החלל להיכלל במשפחת השכול הלאומית ורשות היחיד נתבעת, בשנית, להקריב את עצמה לרשות הרבים.

השופט ברק, בדעת מיעוט, מצא את החלטת שר הביטחון כלא סבירה וקבע, כי יש לאפשר למשפחת ויכסלבאום להוסיף למצבה את הכיתוב המבוקש.

הוא מספר לקורא כי בחמישה בנובמבר 1993 נהרג החייל ערן ויכסלבאום ז"ל. ערן לא היה חייל בלבד. ערן היה גם בנם של הוריו ואחיהם של ג'ק, לימור ועדי, וביום שנהרג נקרע קרע במשפחה. בהמשך מצטט השופט ברק ממכתבה של חוה ויכסלבאום, אשר הוקרא בפני אנשי ועדת ההנצחה: "לא נברא עדיין מכשיר שיוכל לצלם את רגשות ליבי... היינו משפחה מלוכדת, מאוחדת, אוהבת, מפנקת... כרגע נראה שאין בידי לעצור את ההתפוררות. נדמה לי שאין בשביל מה לקום בבוקר, בשביל מה להמשיך... אבל אני יודעת שברגע שאראה על המצבה את שמות ילדי ג'ק, לימור ועדי – אדע כי יש לי עדיין בשביל מה להמשיך לחיות, יש עדיין למי לדאוג, יש לחבר את השרשרת אפילו אם חוליה אחת חסרה... מה כל כך נורא לשפר את היחס למשפחות? את האנושיות? מה חשוב יותר. אחדות בבתי הקברות הצבאיים או איחוד וחיות משפחה שכולה בישראל? השתדלתי לתת לכם את הטוב ביותר – ערן. אני מקווה שתתנו לי מעט תקווה"³⁷.

בצטטו את מכתבה של האם, נותן השופט מקום לקולה של המשפחה – לסיפור שיש בו דמויות שכל ניסיון לסווגן לקבוצות יחס או לכותרות, יחטא להן ולמציאות שאליה נקלעו; מקום זה יינתן לה בפסיקתו, גם באתר ההנצחה. מיד לאחר ציטוט זה, מצטט השופט ברק את נימוקי המועצה באשר לסירובה להיענות לבקשת המשפחה. התגובה המצוטטת הנה פורמלית ובגוף שלישי: "לדעת המועצה", "המועצה בדיעה" וכך הלאה; צורת הכתיבה אכן משקפת את תוכנה המדגיש את הצורך באחידות, בשמירת המסורת ועומד על עקרון השוויון. מבחינה נרטיבית מתעצם אצל הקורא הניגוד שבין מילותיה שותתות הדם של האם לבין דבר המועצה.

בין שני קצוות אלה – בין עקרון האחידות בשם האחווה והשוויון ובין עקרון כבוד האדם, ובכללו כבוד המת – בין ההנצחה הלאומית לבין האכל הפרטי – ינסה השופט ברק למצוא את נקודת האיזון. בתהליך יתהה השופט אחר תכלית החוק³⁸; יצטט

36 שם, שם.

37 שם, בע' 821.

38 השופט ימצא כי תכליתו של החוק כפולה: הן אחידות והן מתן תחושה למשפחה כי בנה שלה, היחיד והמייוחד, טמון בקבר, שם, בע' 823.

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

מדברי חוקרים, כפרופ' סיוון, שעסקו בהבניית הזיכרון הקיבוצי, והצביעו על כך ש"האבל הנו תחושה אישית, אינטימית, בדרך כלל ברשות היחיד, ואילו ההנצחה היא פעולה חברתית, הנעשית לעיני כל... מהו קו התפר בין רגש להתנהגות, בין רשות היחיד לרשות הרבים"³⁹; יערוך מחקר השוואתי באשר לאופני ההנצחה במדינות אחרות, תוך התמקדות בבית הקברות הצבאי הבריטי שבירושלים⁴⁰ ותוך הסתמכות על ציטוטיו של בנבנישתי⁴¹ כדי לתאר כיתוב אישי על מצבות חיילים בריטים. כך, למשל, "בעלי היקר, תמונתך בליבי, זיכרונות מתוקים נאחזים סביב שמך", כותבת אלמנתו של וילאם ג'סי בראון שנפל בהיותו בן 22. על מצבה אחרת נכתב "נפל בנכי סמואל, על גבהים אלה, במקום שבו המוות והבוקר נישאים". בהמשך יבואו ציטוטים נוספים⁴², בדבר הצורך למזג בין הטרגדיה של המוות האינדיבידואלי לבין הנושא הלאומי המשותף. כל התהליך הזה, הנסמך על מקורות חיצוניים ומגוונים – המכירים בתורם בנחיצות הסיפור האישי ומגלים כלפיו אמפטיה – נועד לסייע בהטיית כף המאזניים לטובת המשפחה, ולהצדיקה. השופט ברק קיבל את עמדת המשפחה, אולם נותר בדעת מיעוט, והנושא הגיע לדיון נוסף.

בדיון הנוסף⁴³, בהחלטה שהפכה את קודמתה וברוב דעות, התקבלה הבקשה להוספת הכיתוב המבוקש על מצבתו של ערן ז"ל. מסקנתו של השופט ברק נתמכה בדעותיהם של השופטים מצא ודורנר, ועל טעמיהם אני מבקשת להתעכב עתה.

בהחלטה קצרה בת עמוד אחד, מספר השופט מצא את סיפורו של השכול והאבל בהוויה הישראלית "הכל תמימי דעים ואין מי שיחלוק, כי האחידות היא מידה הכרחית שיש לקיימה... בקיום ובקידוש מראהו של בית העלמין הצבאי כמראהו של מסדר נכון וערוך: רחבת נר הזיכרון, שטחיהם המתוחמים של הגושים החלקות, יושר השורות והשבילים... בישראל, יותר מבקרב כל עם ולשון זולתנו, מהווה השכול חלק מהווייתנו הכואבת – היומיומית והנמשכת – של העם כולו. קרבנו של היחיד נחפס כקרבנם של הרבים ואבלה של המשפחה השכולה – כנחלת הכלל"⁴⁴. הנחת היסוד של השופט מצא היא כי ישנה הסכמה ציבורית ולאומית בדבר הדרך שבה השכול והאבל צריכים לבוא לידי ביטוי בחברה הישראלית. הוא מעדיף להישאר בספרה הציבורית ולפרוש בפני הקורא את משנתו בדבר היותם של השכול והאבל מ"חומרי הדבק" של החברה הישראלית וזאת מבלי להתייחס מפורשות לסיפורה של המשפחה. הוא מבין ללבם של מי שרוצים להתאבל באופן אישי, ואיזון ראוי לטעמו בין אינטרס האחידות לאינטרס של הפרט באבלו האישי הוא הוא שישמור על שורת האחידות "ואף ייטיב את סיכוייה

39 שם, בע' 829.

40 תיאור כתי העלמין לקוח מחוך ספרו של מ' בנבנישתי עיר המנוחות (תשנ"א) 33.

41 שם, בע' 35.

42 שם, בע' 37.

43 דנג"צ ויכסלבאום, לעיל הערה 26.

44 שם, בע' 206.

להישמר ואת כוח הרשות להקפיד על קיומה"⁴⁵. החלטתו לאפשר למשפחת ויכסלבאום להוסיף את הכיתוב האמור, אינה נובעת אם כך, מתוך הכרה בעדיפות הצורך האישי והפרטי שלה להנציח את בנה בדרכה, אלא דווקא מתוך היותה אמצעי לשימורה של הדרך שבה, לדעתו, נתפסים, וראוי שייתפסו, השכול והאבל בהוויה הישראלית, היינו, להמשיך ולשמר אותם כחלק מהספרה הציבורית.

על רקע התפיסות הללו, בולטת חריגות תפיסתה של השופטת דורנר. היא בוחרת לפתוח את החלטתה בקטע מתוך ספרה של יהודית הנדל הר הטועים⁴⁶: "אנשים מביאים דברים מהבית. מביאים צנצנות, מביאים כלים, ראיתי מביאים שמה כל מיני כלי בית אפילו... לתת משהו אינטימי של צביון אישי בהחלט למצבה... רק לפני כמה ימים טלפן לי אבא, אדם אלמוני שאני לא מכירה אותו... והוא אמר לי שהוא לא ילך ביום הזיכרון לעצרת הזיכרון... 'כי אני לא יכול לשאת שאומרים בנינו. זה לא בנינו. זה הבן שלי'"⁴⁷. פתח דבר, כידוע, מעיד על המשכו ועל סופו⁴⁸: בבחירתה בטקסט זה מבהירה השופטת דורנר כי השכול הוא חוויה אישית, פרטית, שאינה ניתנת לכימות, להשוואה ולהכללה; ולראשונה בפסיקה הישראלית, היא מעזזה להציע, דרך דברי הנדל, כי יש מי שלמרות זכאותם להצטרף למשפחת השכול אינם חפצים בהשתייכות זו. השופטת דורנר מקבלת את הצורך בביטוי אישי ואינטימי לתחושת האבל, וממקמת את ההכרה הזו בקונטקסט היסטורי: היא מציעה סקירה היסטורית של האבל והשכול בחברה הישראלית, ומוצאת כי ברוח ה"קולקטיביסטית" שאפפה את ימיה הראשונים של המדינה, חלו תמורות: לצד התרבות הקולקטיביסטית החלה להתפתח תרבות מקבילה המבוססת על ערכי הפרט. מסקנתה היא כי היחיד האבל בעבר, יכול היה למצוא נחמה בהיותו משתייך לציבור, אך לא עוד, ודפוס האבל הרשמי אין בו כדי לספק את היחיד השכול היום⁴⁹. לאור נרטיב זה ברי כי האיזון הסביר בעיניה בין האינטרסים המתנגשים בפרשה זו, הוא זה שכו כבוד האדם, רשות היחיד, גוברת. הפרשה האחרונה שבה נדרש בית המשפט לעסוק בסוגיה עלתה בפרשת אסון המסוקים.

בתאונה טרגית שבה התנגשו שני מסוקי יסעור מעל שמי המושב שאר ישוב שבצפון הארץ, ביום 4.2.97, מצאו את מותם שבעים ושלושה לוחמים שהיו בדרכם לפעילות מבצעית בלבנון. בתודעה הציבורית זכה האירוע לכינוי "אסון המסוקים". חללי האסון הובאו לקבורה בבתי הקברות הצבאיים ולפי המלצת המועצה החליט שר הביטחון, כי על כרית מצבותיהם ייכתב "נפל בעת מילוי תפקידו בתאונת המסוקים"

45 שם, בע' 207.

46 י הנדל הר הטועים (תשנ"ב).

47 דנג"צ ויכסלבאום, לעיל הערה 26, בע' 207.

48 ל' בילסקי "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות" פלילים 1 (תשנ"ח) 5; א' בן-נפתלי, א' ברם וה' תירוש "איך זה שכוכב אחד מעז... למען השם?" המשפט ח (תשס"ג) 65.

49 דנג"צ ויכסלבאום, לעיל הערה 26, בע' 208.

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

או "בדרכו לפעילות מבצעית בלבנון", לפי בחירת המשפחה. העמותה עתרה לבג"צ כדי שיורה למועצה ולשר הביטחון לשנות את הכיתוב על מצבות החללים על מנת שעל כרית המצבה תופענה המילים "אסון המסוקים" באופן מפורש. כך עלתה לדיון משפטי שאלת ההנצחה הפרטנית פעם נוספת, אם כי באופן מובחן מן הפעמים הקודמות בשני היבטים: האחד, למול שר הביטחון עמדה עמותה שהביאה לידי ביטוי עמדה מלוכדת של מספר משפחות שכולות; והשני, בתביעת המשפחות לא הייתה רק משום בקשה למתן ביטוי אישי שאין לו שיג ושיח לא עם המערכת ולא עם משפחות אחרות ששכלו בניהן, אלא בקשה שניתן היה להבינה כביטוי של קולקטיב המבקש להבחין את אסונו בתוך "משפחת השכול" ומתוך התייחסות אל המערכת כולה. הכרעת בג"צ, נכון למועד כתיבת רשימה זו, הנה המילה האחרונה בסוגיה.

נוסיף ונציין כי בעקבות פרשת בסט ופרשת וינסלבאום, ולפני ההכרעה בפרשת אסון המסוקים, תוקן החוק במטרה "לאזן בין עקרונות האחידות והשוויון בבתי קברות צבאיים ובכיתוב על מצבות צבאיות מחד גיסא, לבין הצורך לאפשר ביטוי לכאב אישי מאידך גיסא"⁵⁰. בסעיף 5 לחוק נקבע כי תישמר מתכונת של שוויון ואחידות בכיתוב בנוסח האחיד, ותינתן אפשרות להוסיף "כיתוב לביטוי אישי", לפי בקשת קרובו של החייל⁵¹. לאור תיקון החוק, קבע שר הביטחון תקנות העוסקות בכללים לכיתוב על מצבות⁵². תקנה 2 מפרטת את הנוסח האחיד לכיתוב על מצבה צבאית. בתקנה 3, שעניינה הכיתוב לביטוי אישי, לא פורטו נוסחיו של הכיתוב לביטוי אישי אלא נקבעו בו הגבלות לגבי היקפו, צורתו ומיקומו כמו גם תכנים שאין לכלול בו. אם תקנה 2 לפיכך, קובעת מתכונת אחידה לפרטי זיהויו של החייל המנוח, כאדם וכחייל⁵³, על מנת להגדיר את החלל ב"רשות הרבים", הרי שמטרת תקנה 3, הנה קביעת מיקומו של החייל ב"רשות היחיד" דהיינו, מיקומו ביחס למשפחתו, לחבריו ולאחוביו.

לכאורה אמור התיקון לחוק לפתור את המתח שנוצר בין משפחת החלל המבקשת להוסיף כיתוב אישי על מצבתו אל מול דרישות הלאום. לטעמי, מתח זה לא נפתר משני טעמים: הראשון, בשל העובדה שהכיתוב כמו גם פרשנות מושגים רחבים ועמומים כגון "תוכן בלתי ראוי" עדיין נתונים לשיקול דעת חיצוני. השני הנו העובדה שלפיה הכיתוב האישי עדיין מורחק, פיזית ומהותית מכרית המצבה, שהיא היא המקום המרכזי שעליו מבקשת כל משפחה להנציח את יקיריה.

50 הצעת חוק בתי קברות צבאיים (תיקון מס' 3), תשנ"ו-1996, ה"ח 279.
51 סעיף 5 לחוק. לשונו של סעיף 5(ב): "לכיתוב בנוסח האחיד שעל המצבה... ניתן להוסיף לבקשת קרובו של חייל שנפטר ועל דעת שאר הקרובים, גם כיתוב לביטוי אישי, בנוסח שתאשר הרשות המוסמכת בהתאם לכללים לפי סעיף קטן (ג)". זו לשונו של סעיף קטן (ג): "כללים באשר לכיתוב האחיד ובאשר לכיתוב לביטוי אישי... ייקבעו בידי שר הביטחון בתקנות".
52 תקנות בתי קברות צבאיים (כללים לכיתוב על מצבות), תשנ"ז-1997.
53 פרשת אסון המסוקים, לעיל הערה 2, פסקה 3 לפסק דינו של השופט טירקל.

השופט טירקל⁵⁴, שכתב את הכרעת הרוב בפרשת אסון המסוקים, תוקף את הנוסח שהציע שר הביטחון מבחינה פורמלית. הביטויים "נפל בתאונת המסוקים" או "בדרוכו לפעילות מבצעית בלבנון", אינם מופיעים במסגרת הנוסחים הקבועים של "נסיונות מוות" שנקבעו בתקנה 2(6) לתקנות⁵⁵. לפיכך, משהציע השר נוסח שמלכתחילה אינו מנוי ברשימה הסגורה שבחוק, הרי שהוא מנוע מלסרב לכלול כל צמד מילים אחר שממילא גם הוא אינו מופיע באותה רשימה סגורה.

מש"עקף" השופט טירקל את המגבלה כאמור, הוא בוחן בכלים מנהליים אם החלטתו של שר הביטחון היא כה בלתי סבירה במידה המצדיקה את התערבותו של בית המשפט.

השופט טירקל מדגיש, כי קבלת עתירת המשפחות, אין בה כדי "לייחד את האסון שפגע בקרוביהם לעומת אסונם של קרובי חללים אחרים, אלא לייחד את האירוע הנדון"⁵⁶ ומוסיף "לא מדובר במשאלת לב של חלל יחיד, הבאה לבטא את כאבם, אלא במשאלה של ציבור שלם המבקש לעמוד לעצמו"⁵⁷. לאור הבהרתו של השופט טירקל, כי הכללת המילים "אסון המסוקים" משאירה את מקומו של החלל ברשות הרבים, ברורה גישתו לפיה אין לקבל עתירות בהן מבקשות משפחות לייחד את אסונן הפרטי אל מול אסונות אחרים. לא זו אף זו, לשיטתו, קבלת הצעתו של שר הביטחון לכלול את צמד המילים במסגרת הכיתוב לביטוי האישי תחטיא את מטרת ההנצחה הקולקטיבית ואינה יכולה להוות תחליף להכללתן בכיתוב האחד. ובלשונו: "המילים... מגדירות את מקומם של חללי האירוע הנדון בתוך 'רשות הרבים' של החללים הרבים של הצבא, כאילו הן 'אות מערכה' על מדיו של חייל. בתור שכאלה מקומן בכיתוב האחד ולא בכיתוב לביטוי אישי"⁵⁸ (ההדגשות שלי – ג.ב.). הלכך, אף שהעתירה התקבלה, מורים הלוגיקה והנרטיב של פסק הדין על העדפת ההנצחה הלאומית-ציבורית, על פני הזיכרון הפרטי.

פסק הדין מסתיים בשתי הערות תחת הכותרת ב"שולי הדברים". בהערה הראשונה, מציין השופט כי בשל אופיו המיוחד של האירוע ולאור התיקון לחוק אין חשש כי משפחות שכולות נוספות ידרשו להוסיף את המילה "אסון" על כרית המצבה ומכאן שקטנים הסיכויים לדרישה כזו בעתיד, ובלשונו: "מכל מקום, ובלי לחוות דעה על סיכוייה של דרישה כזאת, אין היא דרישה שיש לחשוש מפניה"⁵⁹ (ההדגשה שלי – ג.ב.). ההערה השנייה מצינת כי העתירה נוגעת בתמצית הכאב והסבל האנושיים, ולפיכך על בית המשפט לעשות כל שביכולתו על מנת להמעיט בצערן של המשפחות.

54 שם. בהרכב השופטים ישבו: טירקל, דונר, ריבלין. פסק הדין של הרוב ניתן על ידי השופט טירקל.
 55 שם, פסקה 3 לפסק דינו של השופט טירקל.
 56 שם, פסקה 4 לפסק דינו של השופט טירקל.
 57 שם, שם.
 58 שם, שם.
 59 שם, פסקה 5 לפסק דינו של השופט טירקל.

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

בתי משפט עוסקים בסבל. וצודק השופט טירקל, כי בפרשות המעמדות משפחה שכולה עם מערכת הביטחון, נמצא את תמצית הסבל והכאב האנושיים. האם בית המשפט נותן להם ביטוי? האם הוא יכול לעשות זאת? האם זה הוא תפקידו? ואם התשובה לשאלות אלו היא שלילית, האם לא ניתן לראותו כמי שמסייע בהפיכתה של משפחה שכולה לקרבן בשנית על מזבח הצורך הלאומי: בראשונה, על שום שאיבדה את היקר לה שנתן את חייו למדינה, ובשנית, על שום שנמנע ממנה להביע את כאבה על האבדן, מניעה שמקורה בצורך של המדינה להצדיק את המשך הצורך בהקרבה למען קיומה? האם האופן שבו האמנות מתמודדת עם סוגיה זו עשוי לסייע בפתרון ראוי, ובית המשפט יוכל להסתייע בו, כפי שהוא מסתייע בתחומי ידע אחרים, שעה שהוא נדרש להכרעות קשות?

ג. אמנות ושכול

אמן, היינו רוצים להאמין, הוא מי שרואה את העולם בכל עת מחדש, כבפעם הראשונה, ומסוגל להראותו כך גם לאחרים⁶⁰. כרי שלא תמיד זה הוא המצב. סופרים וכותבים התגייסו, החל מימי העלייה השנייה ועד לתחילת שנות ה-80, למאבק הלאומי על כל המיתוסים והנרטיבים ויצרו ספרות לאומית הרואית⁶¹. יתרה מכך, הכותבים השונים ניכסו את האבל והשכול, והדרך הרטורית שבה השתמשו הייתה דיכוב המתים והשאיירים, כאילו למתים היו פיות, והשאיירים החיים מדוכבים על ידי נרטיב קבוע, כאילו להם אין נרטיב עצמאי⁶². אותם שינויים בעיבוד האבל שהשופט דורנו עמדה עליהם בדג"צ ויכסלבאום⁶³, עברו גם על ספרות השכול הישראלית. מזווית זו, ספרה של בתיה גור "אבן תחת אבן" מצטרף ליצירות ספרות, המבקשות להאיר בדרך אחרת את האבל והשכול, תוך חשיפת סיפורים אישיים בעיניים פרטיות, נטולות אלמנטים לאומיים, הרואיים ומאחדים.

הספר מתאר את מאבקה של רחלה אבני נגד משרד הביטחון, צה"ל וועדת ההנצחה. בנה של רחלה נהרג ב"משחק" רולטת רשת, והיא אינה מקבלת את תוצאות החקירה הצבאית שנערכה ובהמשך את החלטת בית הדין הצבאי שקבעה, כי מפקדיו של בנה חפים מאחריות בגין מותו. במקביל מבקשת האם, אמנית ופסלת במקצועה, להוסיף כיתוב אישי על מצבת בנה ולהציב ליד הקבר פסל בדמותו, היא רוצה שעל

60 פרפרזה על דברי ר' שיקלה, משורר גרמני, 1883-1940.

61 נ' גרץ שבויה בחלומה (תשנ"ה).

62 "לאור אנו כותבים אותך מולדת (תשנ"ה). לפי לאור אנחנו חיים בעידן בו "האומה" לוקחת לעצמה את הזכות לדבר בשם המתים. תפיסה זו מוזכרת גם במאמרה של ח' נוח "על האובדן, על השכול ועל האבל בהווה הישראלית" אלפיים 16 (תשנ"ח) 85, 95.

63 דג"צ ויכסלבאום, לעיל הערה 26, בע' 208.

קבר בנה תהא כתובה האמת. אמת זו תבוא לידי ביטוי במילים: "נרצח על ידי מפקדיו, הובל כשה לטבח"⁶⁴, בקשה הנדחית על ידי ועדת ההנצחה.

הרומן מסופר מנקודת מבט חיצונית. זוהי דרכה של הסופרת להציג בפני הקורא את השוני בין הדמויות ובכך להמחיש את הדילמות שלהן⁶⁵. סיפורה של רחלה (ובאנלוגיה סיפורה של שולה מלט ז"ל), אינו שונה מהסיפורים שבפסקי הדין. אולם, הרומן פותח בפנינו אפשרות להיחשף לסיפור האנושי, המורכב והסבוך אשר עומד בבסיסה של כל הכרעה משפטית, ובענייננו סיפורה של משפחה שכולה אחת, שאינה מייצגת דבר זולת את עצמה ואת שברונה. מערכת המשפט נחשפת בשני אופנים, האחד, דרך החוקים, התקנות והחלטות הוועדות המוסמכות, כפי שאלה נתפסים בעיני הגיבורים ובשפתם. השני, הוא דרך הדיונים בבית הדין הצבאי⁶⁶, ובמיוחד דרך דמותו של השופט, רפאל נויברג, מרצה בפקולטה למשפטים המשמש שופט במילואים בבית הדין הדין בפרשה. נויברג מתואר כאיש עקרונות אשר בחר באקדמיה ויותר על הרווחה הכלכלית כשותף במשרדיהם של עורכי דין מצליחים, שכן העיסוק היומיומי בענייני פרוצדורה לא משך אותו. הוא ביקש להשאיר לעצמו זמן פנוי על מנת לעסוק במה שהוא מכנה "המשפט במובן העקרוני"⁶⁷. עיסוק עקרוני זה יפה בעיניו, נקי וטהור, חף מן הדם, היזע והדמעות של פרקטיקת החיים: "לו עצמו היא נראתה [מערכת המשפט] כמערכת מזהירה, טהורה בתבונתה ובהגינותה החף מרגשנות"⁶⁸. מגישתו של נויברג עולה גישה פורמליסטית, קלזניאנית⁶⁹, המאמינה בשלמות השיטה, באי-הזדקקותה למקורות חיצוניים וביכולת השופט למצוא פתרון משפטי לכל סוגיה וסוגיה במסגרת המשפט עצמו. גור גם אינה חוסכת כתיאור משמניו של נויברג, וזאת על מנת לחדד את הניתוק הפיזי שהוא מבקש ליצור בינו לבין העולם הכעור. אולם, דמותו של נויברג היא "דמות עגולה" קלאסית, שכן עד לסיומו של הרומן הוא עובר תהליך בו הוא מגלה כמה שבירה תפיסתו את עולם המשפט, וכמה קשה לשמור על טהרתו מול עצמת רגשותיה של אם שכולה אחת.

רחלה מגיעה לכל הדיונים והתפרצויותיה מהוות את תחילת הסדק באמונתו של רפאל. הוא מגלה שנוכחותה קשה עבורו, לא משום שהיא קוטעת את הסדר בבית המשפט, אלא משום שהצליחה לבקע את חומת הרגישות שלו, ולראשונה מאז החל

64 גור, לעיל הערה 3, בע' 27. הסיפור תואם את סיפורה של שולמית מלט. לטענת גור מדובר ברומן ברזי. עם זאת, קשה להתעלם מן הדמיון הרב בין גיבורי ספרה של גור לבין סיפורה הטרגי של משפחת מלט. גם שולה מלט ז"ל ראתה במשחק רולטת הרשת סוג של רצח. א' קרוש "רולטת הרשת – גרסת בתיה גור" מעריב 27.3.1998.

65 לניתוח ספרותי ראו ג' דינגוט פואטיקה של הספרות (תש"ן).

66 בית הדין מוצג בכל עליבותו וגור מייחדת לתיאור המבנה והאולם שני עמודים. גור, לעיל הערה 3, בע' 79-81.

67 שם, בע' 89-90.

68 שם, בע' 90.

69 H. Kelsen *Pure Theory of Law* (Berkeley, 1970).

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

לשפוט הוא מגלה את האדם העומד מאחורי הסיפור, עובדה המקשה עליו לקבל את החלטותיו "בשקט הדרוש"⁷⁰. גור מקשה על נויברג ומפגישה אותו עם רחלה כשזו חוסמת את רכבו בצאתו מהדיון ומבקשת פתרונות "לא משפטיים" למצוקתה. בהמשך רחלה כותבת מכתב אישי לכל אחד משופטי ההרכב. נויברג היה מעדיף שלא להתייחס למכתבה של רחלה, אולם בלחץ חבריו הם קוראים בו ומנהלים דיון שבמרכזו השאלה אם יוכלו להמשיך במשפט לאחר הקריאה ולאור הסיקור התקשורתי המרוכז. נויברג מסכם במילים: "מי שלא יכול להתמודד עם הדברים האלה ולשמור על מחשבה צלולה בויקה לעניינים הקשורים במשפט מסוים, צריך לבקש להשתחרר ממנו"⁷¹. ברי, כי נויברג אינו חושב כי דבריה של רחלה אינם קשורים במשפט, אך להבנתו הוא חסר כלים להתמודד עמם.

לבטיו של נויברג מגיעים לשיאם בשעה שהוא נדרש לכתוב את פסק הדין. הוא מתחיל בכתיבה כציפייה כי המלאכה תבוא לסיומה על מי מנוחות. אולם לפני סיום, כשהוא פונה לארון הברזל שבחדרו על מנת לפנק עצמו בכוס קוניאק מחוך בקבוק "שהיה שמור שם לרגעים שבהם חש, אחרי עבודה פורייה, שמגיעה לו כוסית"⁷², דווקא אז נופל לידי מכתבה של רחלה. או אז, הוא מודה בינו לבינו כי רחלה מעולם לא משה ממחשבתו, אף שניסה "כדי שלא יפער בו תהומות שלא יניחו לו להתרכז כמה שנראה לו שהוא טובת העניין". לבסוף, הוא כותב כהרגלו פסק דין פורמליסטי, אולם את השינוי שחל בו ניתן למצוא בהודאתו: "הוא, איך לו שפה אחרת להתפייט בה אלא זו היבשושית, המשפטית, שלפני שעות אחדות עדיין האמין שיש בה יופי"⁷³. מסע ארוך עובר השופט נויברג, עד להכרה האמיתית כי לא יוכל להביא לידי ביטוי את סיפורה של רחלה ואת הכאב האנושי המסתתר מאחורי שלל המסמכים והעדויות שגבה.

גור מפגישה את רחלה עם דמויות מגוונות שחושפות את מורכבות אישיותה ואת מורכבות סיפורם של בני משפחתה מאז נהרג בנם עופר. אתמקד בשתי דמויות מרכזיות: בעלה של רחלה – יענקלה, ונציג ועדת ההנצחה של משרד הביטחון, דמויות הממחישות, לטעמי, את המתח בין הפרטי לציבורי: השיח (ואולי היעדר השיח) הפרטי של רחלה עם בעלה ואבי בנה, המתמודד עם אבדן הבן בכניעה ובהדחקה ואינו מצליח לגעת בכאבה של אשתו, ועם נציג ועדת ההנצחה, דובר השיח הציבורי אשר, למרבה האירוניה, מזוית הראייה של האם השכולה, הנו אב שכול. בעצם המהלך הזה מפרקת גור את מושג "משפחת השכול" לאלפי רכיביו, שיש מהם המוצאים בשייכותם למשפחה זו מזור, ויש לא.

- 70 גור, לעיל הערה 3, בע' 137.
- 71 שם, בע' 126.
- 72 שם, בע' 235.
- 73 שם, בע' 238.

ככל שמחריף מאבקה של רחלה בשלטונות, כך הולך ומעמיק הקרע בינה ובין בעלה. רחלה, הבטוחה בצדקת דרכה, מציבה את המלחמה ברשויות בראש מעייניה. יענקלה, שאינו מסוגל לחבור למלחמתה של אשתו ואומר לה: "אני אולי לא יודע לרבר יפה כמוך, אני סתם חקלאי. אבל זה לא זה. לי זה לא מתאים, ככה אני לא רוצה להתנהג... אני לא מצפה מהם לשום דבר כבר, את הגרוע מכל הם כבר עשו לי"⁷⁴. לשיטתו של יענקלה מדובר במלחמה אבודה. הוא קיבל את הדרך שבה נוהג הממסד ואינו מוצא את כוחות הנפש להילחם. כך נחשף הקורא לשברים הקשים הבין-משפחתיים המהווים חלק בלתי נפרד מהשכול ומהאבדן, שברים שנויכרג וכל שופט "מציאותי" אחר אינם נחשפים ואולי אינם מעוניינים להיחשף אליהם, ובוודאי שברים המעידים כאלף עדים על שבריריותה של "משפחת השכול" הקולקטיבית.

המפגש בין רחלה לבין ההורים השכולים ממחיש פער דעות וחפיסות, ושוני בשיח שבין המשפחות השכולות לבין עצמן. רחלה מטיחה בהורה השכול: "אנחנו הגשנו בג'... אני לא מתכוונת לציית לכללים שלכם, זה הילד שלי, לא שלכם. אנחנו נחליט מה יעמוד על קברו"⁷⁵. האב השכול מנסה לדבר אל "ההיגיון" שלה: "לא באנו להילחם בכם... אנחנו משפחה אחת, משפחת השכול". ומוסיף "זאת חריגה מכל הכללים, המצבה הזאת, כל אחד יעשה מה שהוא רוצה... הרי יש הגיון מאחורי המצבות האחידות, יש בזה... סגנון... זה לא סתם החלטה חסרת שחר, החוק"⁷⁶. גור מבהירה לקורא את מה שלא בא לידי ביטוי בפסיקה: "משפחת השכול" הנה המצאה של מדינת הלאום, התרבות והשפה השלטת. העובדה שרחלה והאב השכול נמנים על אותה קבוצת יחס, אינה אומרת בהכרח ששאיפותיהם ורצונותיהם זהים, שהאופן שבו הם חווים את האבדן, או את מושג ההקרבה כערך, או את עצם ערך מדינת הלאום הוא אותו אופן.

גור ממחישה דרך דמותה של רחלה, כי לרחלה כמייצגת שיח "נשי" ובענייננו, שיח פרטי, יש צורך טבעי בשייכות, אותה הביאה לידי ביטוי על ידי דאגה למשפחתה, הקמת בית וטיפוח ילדיה עד שבגרו. באותו הקשר, ברגע שבו איבדה את בנה היא מבקשת להמשיך בדרך שימור הפרטיות שלה החשובה בעיניה מאלמנטים חיצוניים של ציבוריות ולאומיות, ומתעבת כל ניסיון פולשנות לתוכה"⁷⁷.

74 שם, בע' 105.

75 שם, בע' 111.

76 שם, בע' 112-113.

77 R. West "Economic Man and Literary Women: One Contrast" 39 *Mercer L. Rev.* 867 (1989). השימוש בכלים הפמיניסטיים נעשה באנלוגיה: קול גברי-קול ציבורי; קול נשי-קול פרטי. גיליגן מצאה כי גברים מגדירים את עצמם דרך עצמם (האני) ואילו נשים מגדירות עצמן דרך קשרים והקשרים (אם, אחות, בת, רעיה). בהתאם להשוואה הרי שהקול הנשי בענייננו, מקביל לאנחם שכולים אשר מבקשים להנציח את יקיריהם גם בדרכים אחרות, לא רק חלל צה"ל, אלא גם בן של, אח של וכך הלאה. ראו: C. Gilligan *In A Different Voice: Psychological Theory and Women's Development* (Cambridge, 1982).

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

האנלוגיה לעיל, אשר לקוחה מתוך שיח פמיניסטי, ממחישה את הדיכוטומיה שמבצע בית המשפט בין הפרטי לציבורי. הביקורת בהקשר זה טוענת כי בתוך ההפרדה לעיל בין פרטי לציבורי מובלעת הנחת דיון לפיה, התחום הציבורי הוא גברי, ואילו התחום הפרטי הוא נשי. שימוש ברטוריקה כזו מונע התייחסות ומתן עזרה אפקטיבית למשפחות שפונות לבית המשפט משום שהדיכוטומיה הזו, המוטמעת על ידי מערכת המשפט מתעלמת מההקשר החברתי הרחב של נושא השכול והאבל. פמיניסטיות כגון ווסט התייחסו בהקשר זה לבעיית המהותניות (essentialism), קרי זיהוי מצומצם של קבוצת השכולים לפי תכונה משותפת אחת ובכך צמצום השכול האינדיבידואלי גם הוא לתכונה משותפת אחת.

לטעמי, רחלה מציגה את השאיפה לאינטימיות על מנת להבדיל בין ה"אני" שלה לבין הקולקטיב, מלאכותי או מדומה, והקונפליקט שלה נובע מהסתירה בין הצורך להקרבה לבין הצורך באוטונומיות. דמותה של רחלה ממחישה כי קולקטיביות יתר מהווה סכנה לעצמיות בכלל ולשלמות תפיסת האדם את עצמו בפרט. יהיו שיטענו בהקשר זה, כי התרת מרחב פעולה כמעט בלתי מוגבל למשפחות השכולות, עלול לפגוע באותן משפחות חללים אשר רואות בבית הקברות הצבאי מתחם פעולה שבו מובא לידי ביטוי ערך השוויון הכללי וכי בדרך זו הן יוצרות מתחם פרטי אשר עוזר להן להביא לידי ביטוי "תרבות שכול" מסוימת וכי שלילת זכותן זו מהווה פגיעה באוטונומיה שלהן. עם זאת זוהי טענה קלושה: הן משום שמלכתחילה מוגדר בית הקברות הצבאי כמתחם פעולה של קבוצת שכול מסוימת ולפיכך, אפשרות של פגיעה באוטונומיה של אותן משפחות הנה נמוכה יותר, והן משום שהטענה אינה כי יש לאפשר למשפחות מרחב פעולה בלתי מוגבל בבית הקברות הצבאי, אלא מרחב גמיש יותר.

בריאיון עיתונאי אומרת גור: "הספר הוא על העולם הפנימי של האדם במצב הזה... הסיפור הפרטי של שולמית מלט ליווה אותי בתור דוגמה, כמשל למשהו שיש אנשים שלקו בו, אנשים נאצלים, טרגיים, מתקוממים ולא מעוררי הודעות, שיוצאים לדרך שאין ממנה חזרה, אנשים כמו אנטיגונה"⁷⁸. נדמה לי כי השוואתה של גור בין שולה מלט ז"ל, ובין רחלה – לבין דמותה של אנטיגונה, הנה השוואה חשובה. המסקנה של הקורא בסיום הרומן היא, כי אי-חשיפת הסיפור האמיתי ואי-הבאת הפרטים בשלמותם, תביא לסוף בלתי נמנע, ממש כמו בטרגדיה היוונית הקלאסית. אופייה המיוחד של רחלה יוביל אותה לקראת אבדנה, בעיקר אומץ לב נדיר, המתבטא בחוסר פחד להתעמת עם בני משפחתה, קרוביה, מערכת הביטחון והמערכת המשפטית. תפקידן של שאר הדמויות בהיותן פשרניות, הגיוניות ושקולות, הוא בהבלטת התכונות הללו. היא אינה מוכנה לוותר על זכותה להוציא לאור את האמת שלה, ובענייננו, להנציח את בנה בדרכה גם במחיר מלחמת חורמה במדינה וברשויות. בבחירתה במעין

78 קרוש, לעיל הערה 64.

מוסר "מוחלט" וברדיפת האמת נדמה, כי היא יודעת שהיא הולכת אל מותה⁷⁹. בהגדרה של גור את רחלה כאנטיגונה טמונה ביקורת דו-ממדית: האם, לא היה על אנטיגונה לשקול אם כל הטרגדיה שהביאה על עצמה ועל בני ביתה היא המחיר הראוי לשלמו בגין קומץ עפר על גופו המת של פולינקס? האם, מאידך, לא היה על קריאון להתחשב במסורות מקודשות, בקשר דם, גם אם הוא סותר את פקודתו הוא, פקודת הריבון? המתח בין קריאון לבין אנטיגונה, כמוהו כמתח שבין המשפט הפוזיטיבי לבין המשפט הטבעי, כמוהו כמתח שבין רשות הציבור לבין רשות הפרט, כמוהו כמתח שבין הרציונלי (והגברי) לבין האמוציונלי (והנשי) – מתחים הקיימים בשיטות חשיבה התופסות את המציאות באופן בינוני. תפיסה זו, מציעה הספרות לדורותיה, אינה תפיסת העולם היחידה האפשרית ואף לא הרצויה: הבינריות מחייבת הכרעת "הכול או לא כלום", וממילא תוצאתה היא דיכוי של אחד ממרכיבי המשוואה. חלופות פעולה אחרות הן אפשריות, ועשויות למנוע פתרונות קיצוניים וטרגיים. מזווית זו, ניתן לראות בהתאבדותה של רחלה⁸⁰ מראה שמציבה גור בפני הקוראים, מראה ממנה ניבטת חברה המוכנה להקריב את בניה בקרב, ואת אימותיהן המסרבות להתאבל עליהן "כראוי", לאחריו. גור אינה פותרת את הבעיה, אך בעצם המקום שספרה נותן לאבל הפרטי, ובעצם הטרגדיה הנובעת מן הצורך המערכתי להשתיקו, היא מחדדת את הצורך במציאתו של פתרון.

ד. הערות סיכום: אין לנו חיילים אלמונים

"אין לנו חיילים אלמונים, אין לנו קבר החייל האלמוני, מי שרוצה להניח זרים, צריך לפזר את זרו להרבה פרחים ולחלקם לעלים ולפרוס"⁸¹.

כעולה מרשימה זו, שעה שמערכת המשפט נדרשת להכריע בסכסוך המתגלה בין האופן שבו המדינה מבכרת להנציח את חלליה, לבין הדרך שבה משפחות החללים מבקשות לזכרם, נטייתה היא לדבר במונחים של איזון הנותנים משקל עדיף לשיח הציבורי, על חשבון סוגות השיח הפרטי. נטייה זו, ההפוכה מבחינת משקלה, אם גם לא מבחינת תבנית השיח, מזו הקיימת בפסיקה הנוגעת לקבורה אזרחית, עלולה להיות בעייתית ביותר מזווית הראייה של משפחות החללים.

כפי שראינו, ספרה של בתיה גור, "אבן תחת אבן", מחדד בעייתיות זו: כעולה מן הקריאה שהוצעה לסיפורה של רחלה, שפת הלאום המייצגת אכל ושכול, ומוטמעת לשפת המשפט, בנויה על שיח שלם הקובע אופנים תקינים ובלתי תקינים לפעול

79 גור, לעיל הערה 3, בע' 55-60.

80 "סילחו לי, אהבת אתכם בכל ליבי, ומבקשת מכם שתסלחו על המעשה האנוכי. אנא שמרו על קשר חם ביניכם. עזרו ואהבו אחד את השני. הדליקו נר לאמיר" (מתוך מכתב ההתאבדות של שולה מלט ז"ל, ראו "מושקוביץ' ול' אל-חי" הכאב הכריע אותה – היא לא סלחה" ידיעות אחרונות 8.2.1994).

81 "עמיהי "אין לנו חיילים אלמונים".

כולם היו בנינו? שיח שכולים ושיקולי השכול

בתוכו. דע עקא, שלא כל המשפחות השכולות מדברות בשפה זו וחפצות לאמץ אותה, ומזווית זו הסיפור מפרק את עצם המושג "משפחת השכול". התוצאה הבלתי נמנעת שעה שהנושא מגיע לערכאות משפטיות, היא היווצרותה של תחרות – בין מפורשת בין משתמעת – בין סוגות שיח שונות. כאשר אחד הצדדים דובר בשפתו של בית המשפט, והצד השני אינו דובר בה, אותו צד מוצא עצמו חסר כלים לבטא את עמדתו, וממילא יושקק⁸². שתיקה זו, בתורה, יוצרת מצב בו הצד המושקק עלול לחוש כי הוא וכל היקר לו הוקרבו פעמיים לטובת שיח שליט שאינו מכיר בהקרכתם: פעם אחת שעה שהקריבו את חיי אהובם במהלך השירות הצבאי; ופעם שנייה שעה שנמנע מהם להביע את כאבם באופן אותו הם מוצאים לנכון. ספרה של גור מתאר מצב כזה.

הבעייתיות נובעת מתפיסה דיכוטומית של שיח שכול ציבורי מול שיח שכול פרטי, כאשר השית הפרטי מנוכס אל זה הציבורי. לטעמי, הצכת שני סוגי שיח אלה משני צדיו של מתרס אינה נחוצה ואף אינה מציאותית. היא אינה מציאותית משום שאין שיח יחיד המאחד בתוכו הן את צורכי המשפחות השכולות כולן, כפי שאין, כיום, שיח ציבורי המבטא הסכמה מלאה שאינה מותירה מקום לספקות ולשאלות לגבי המוכנות מאליה של הקרבת החיים בכל מצב. היא אינה נחוצה משום שניתן לחשוב על אופני הבנה – וייצוג – גמישים יותר מאלה המתאפשרים במסגרת הבינרית של פרטי/ציבורי⁸³.

המערכת הציבורית והמשפטית מדברות בשם ערך האחידות הנתפס כרציונלי מצד אחד, תוך שהיא מכירה ברגישות שבה יש להתייחס לאמוציות חזקות של בני משפחה אבלים, אמרציות המעמידות את תביעתן לחריגה מן האחידות באור כלתי רציונלי. אך האם לא ניתן להבין את המצב באור אחר? האם לא ניתן להודות בכך כי האחידות כשלעצמה אינה ערך; היא מסמלת ערך מסוים. הערך אותו היא מסמלת הוא הסכמה חברתית רחבה בדבר הצורך במדינת הלאום, הנכונות להילחם למענה ואף להקריב חיים לקידום מטרותיה. ייצוגו הסימבולי של ערך זה בבתי קברות צבאיים, הוא הנתפס כמחייב אחידות (כביטוי להסכמה הלאומית הרחבה) והוא הטעם בגינו בקשות לחריגה מן האחידות מוצגות כרגשיות גרידא; כאלו שניתן להבינן מפאת הכאב, אך לא להודות באפשרות הרציונליות שלהן. אך האם הסטת תשומת הלב הסמלית מן האומה, מרוח הלחימה וההקרבה ומן החייל הלוחם שהקריב את חייו אל בני משפחתו, וייחוס משקל לטרגדיה האישית, בהכרח מערער את השיטה? מסכן את קיומה של מדינת הלאום ואת הלגיטימציה שלה?

אני סבורה כי התשובה היא שלילית. מדינת ישראל היא מדינת לאום, אך היא גם מדינה דמוקרטית המכירה באוטונומיה של אזרחיה. אזרחיה, מצדם, אינם פציפיסטים

82 ע' אופיר "נוק, סבל וגבולות השיח המשפטי בעקבות ליוטר" עיון מה (תשנ"ו) 149-190.

83 השיח הפמיניסטי תרם רבות לחיידור ולעידון הבחנות מסורתיות אלה שבין חוץ לפנים; שבין ספרה ציבורית לפרטית, ראו למשל: S.M. Okin *Justice, Gender and the Family* (New-York, 1989); בילסקי, לעיל הערה 48.

מושבעים: רובם מוכנים להגן על מדינת הלאום ומאמינים בצדקת דרכה הכוללת, ובה בעת אינם סוברים כולם, מעשה מקשה אחת, כי כל פעולותיה נכונות, כל מטרותיה צודקות וכל אמצעיה כשרים, וכי היא חסינה משגיאות. במציאות הישראלית היום, אין הסכמה לאומית ונטולת ספקות, כי הקרבת חיי חיילים היא מחיר הכרחי בכל מצב. השכול הוא חלק מחילוקי הדעות הפוליטיים. זה הוא המרחק הסימבולי שבין תל-חי לבופור. במציאות מורכבת זו, מציאות שההכרה במורכבותה היא תנאי האפשרות לחיותה של דמוקרטיה, אין סיבה אמיתית להיאחו בשיח בינרי, וניתן להכיר בטווח פעולה ניכר ביניהם. על יסוד הכרה כזו, ובתוך הטווח הזה, יכולה מערכת המשפט לגלות יתר גמישות בבואה לשקול את מאווייה של משפחה ששכלה את היקר לה. גם מאוויי כזה הוא סוג של הנצחה.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

עופר דרורי*

- א. פתח דבר
- ב. בארטלבי למלוויל – מבוא לשלושה ניתוחים מוניסטיים ולניתוח דואלי אחד
- ג. תמצית סיפורו של בארטלבי הכתבן
- ד. הערה בדבר על-זמניות ומשרדים ללא כתובת
- ה. על נורמטיביות, התנגדות פסיבית וידידות: קיקרו, אפיקורס ודרידה
- ו. ההעתקה, השעתוק והאידאולוגיה: ארכיטקטורה של ריבוד חברתי
- ז. הפיקוח והתביעה לפרודוקטיביות: פוקו
- ח. דמותו הכפולה של המשפט: בארטלבי והמשפט כחווה ולילית
- ט. סיום: המרווח שבין שני הקירות

א. פתח דבר

במאמר זה ברצוני לעסוק ביצירה ספרותית שנכתבה לפני כמאה וחמישים שנה, החושפת אמיתות שונות אודות תופעת המשפט ואודות כוחה רב-הפנים – אמיתות שהן רלוונטיות גם כיום. כידוע, העיסוק האקדמי מצד חוקרי המשפט בזיקות הרבות והמגוונות המתקיימות בין המשפט לבין הספרות, או בין טקסטים משפטיים לטקסטים ספרותיים, איננו בבחינת תופעה מחקרית חדשה בעולם¹. בישראל הפך תחום מחקרי זה של "משפט וספרות" למוקד התעניינות אקדמי במיוחד בשנים האחרונות², והוא מהווה למעשה חלק ממגמה בינתחומית וכיקורתית רחבה הרבה

* עורך דין, בוגר במשפטים, אוניברסיטת תל-אביב ומוסמך במשפטים, אוניברסיטת בר-אילן. אני מודה לפרופ' דפנה ברק-איוז, לד"ר ארנה בן-נפתלי, לד"ר דליה אבן-להב ולד"ר ניצה אברבנאל, שקראו נוסח מוקדם של מאמר זה והעירו הערות מאירות עיניים. תודות גם לאליקים רובינשטיין, היועץ המשפטי לממשלה, ולפרופ' מנחם מאוטנר, שקראו גרסה מוקדמת של המאמר וחיבו אותי בהתייחסותם המעודדת והמועילה, וכן לחברי מערכת כתב העת המשפט.

1 סקירה מקיפה של התחום על גווניו השונים ניתן למצוא במקורות הבאים: I. Ward *Law and Literature: Possibilities and Perspectives* (Cambridge, 1995); G. Minda *Postmodern Legal Movements – Law and Jurisprudence at Century's End* (New-York, 1995) 149-166; R.A. Posner *Law and Literature* (Cambridge, 2nd ed., 1998)

2 ראו למשל: א' בן-נפתלי "השחקפירות: המשפט בראי האמנות – האסתטיקה של האתיקה והאחר שבתוכנו" המשפט ב (תשנ"ה) 313; א' בן-נפתלי "המקום שבו אנו צודקים?" אמנות – כל ההקשרים (1998) 204; ש' אלמוג משפט וספרות (2000); ש' אלמוג "משפט וספרות, הלכה ואגדה" מחקרי משפט יג (תשנ"ז) 413; ע' פרוש "משפט וספרות: אשמה, כוונות ותוצאות

יותר (שוכחה לכינויים "משפט ו..." או "משפט כ..."), המבקשת להאיר את המשמעויות הערכיות, החברתיות והתרבותיות של המשפט על ידי שימוש כזה או אחר בתאוריות חוץ-משפטיות, הלקוחות מתחומי מדעי הרוח והתכרה.³ מן ההיבט הכמותי גרידא, דומה שעיקר הדגש בכתיבה המחקרית בישראל בתחום המשפט והספרות התמקד עד כה בהיבטים שונים המשתייכים באופן זה או אחר לקטגוריית המשנה הקרויה "משפט כספרות" (Law as Literature) – זו שבמרכזה עומד הניתוח של טקסטים משפטיים בעזרת כלים וטכניקות פרשניות אשר השתייכו באופן מסורתי לתחום של ביקורת הספרות, כגון המחקר הנרטיבי.⁴ מאמר זה שייך

בטרגדיה 'אדיפוס המלך' עיוני משפט כד (תש"ס) 15; ג' כהן "משפט וספר" עיוני משפט טז (תשנ"ב) 435; ש' אלמוג "ספרות לצד המשפט – הוראה, תדעיה, אמת" מחקר משפט יז (תשס"ב) 297; מחקר משפט יח (תשס"ב, חוברת 1-2) (גיליון מיוחד – משפט וספרות); וכן: ע' דרורי "על משפטנות משכנעת, בורחם וטיפור סיפורים" המשפט ח (תשס"ג) 55. מספר מאמרים העוסקים (במתכונות שונות) בתופעת הנרטיב והרטוריקה במשפט, ואשר ניתן לשייכם באופן עקרוני (אף כי בוודאי לא אקסלוסיבי) לזרם הכתיבה האמור המאפיין בשנים האחרונות את הכתיבה האקדמית בתחום זה בישראל, הם כדלהלן: מ' מאוטנר "שכל-ישר, לגיטימציה, כפייה: על שופטים כמספרי סיפורים" פלילים ז (תשנ"ט) 11; ד' ברק-ארוז "הגדת לבנך: היסטוריה ודיון בכית-המשפט" עיוני משפט כו (תשס"ג) 773; א' בן-נפתלי, א' ברם זה: תירוש "איך זה שוכב אחר מעו... למען השם?" המשפט ח (תשס"ג) 65; י' ארידור-בר-אילן "עובדות שניות במחלוקת" עיוני משפט כד (תש"ס) 131; א' ברם "ביקורת שיפוטית על חוקים – נחוץ סיפור משכנע" המשפט ה (תשס"א) 149; ש' אלמוג "עיוני המערער חשכו" – בין הנרטיבי לנורמטיבי" מחקר משפט טו (תש"ס) 295; ל' בילסקי "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמות" פלילים ו (תשנ"ח) 5; י' תירוש "סיפור של אתס, לא יותר" – על הפוליטיקה של ייצוג טקסטואלי בע"פ 3031/98 מדינת ישראל נ' דן שבתאי" משפטים לא (תשס"א) 579; א' קמיר "ארץ מאלתרת אסונותיה" – על סיפור ה'סמוך' בתרבות ובמשפט הישראליים" תרבות דמוקרטית I (תשנ"ט) 137; א' רוזן-צבי "סובייקט, קהילה ופלורליזם משפטי" עיוני משפט כג (תש"ס) 539; וכן ר' עמית "העמדות של (ה)קאנון – הטקסט הבדקי כקאנון בהתהוות" עיוני משפט כא (תשנ"ח) 81.

הפופולריות המחקרית הרבה לה זוכה בישראל בשנים האחרונות הדין האקדמי בזיקות השונות שבין המשפט לבין הספרות הולידה כנס בינלאומי בנושא "ספרות ומשפט: זיקות גומלין", שהתקיים בחודש יוני 2001 באוניברסיטת חל-אביב, וכן כנס נוסף בנושא "משפט וספרות", שהתקיים בחודש מאי 2002 באוניברסיטת בר-אילן.

3 ראו למשל עיוני משפט טז(3) (תשנ"ב) (גיליון מיוחד – משפט ו...: כמה מהפנים הביתחומיות של המשפט); מ' מאוטנר ירידת הפורמליזם ועליית הערכים במשפט הישראלי (תשנ"ג) 66-68; מ' מאוטנר "הפקולטה למשפטים: בין האוניברסיטה, לשכת עורכי-הדין ובתי המשפט" ספר השנה של המשפט בישראל (תשנ"ב-תשנ"ג) 1, 18-25; וכן א' פרוקצ'יה "ברעות משפט" משפטים כ (תש"ן) 9. אחד הזרמים הכולטים בכתיבה הבינתחומית של חוקרי המשפט בשנים האחרונות מתמקד בקשרים שבין המשפט לבין מושג "התרבות". הנחת המוצא העומדת ביסוד עבודתם של חוקרים אלו הנה, כי גבולותיו המסורתיים של השיח המשפטי (שעל פיהם יוחס למשפט, בין השאר, אופי של "מדע סגור") אינם ממצים את התופעה המשפטית ועל כן הם צרים מדי. ראו בהקשר זה את פתח הדבר מאת ר' שפירא לסימפוזיון על משפט ותרבות: עיוני משפט כג (תש"ס) 363.

4 לקטגוריה זו משתייכים המחקרים הנרטיביים שאוזכרו בפסקה השנייה בהערה 2 לעיל.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

לקטגוריית משנה אחרת בתחום ה"משפט וספרות", זו הקרויה "משפט בספרות" (Law in Literature), שבמרכזה עומדים הקריאה והניתוח של טקסטים ספרותיים העוסקים במשפט, ובחינת הרלוונטיות של אותם טקסטים לעולם המשפט.⁵

ב. בארטלבי למלוויל – מבוא לשלושה ניתוחים מוניסטיים ולניתוח דואלי אחד

היצירה שבה אבקש לעסוק במאמר זה היא יצירתו של הסופר האמריקאי הרמן מלוויל, "בארטלבי הכתבן" (ובאנגלית: "Bartleby the Scrivener"), שנכתבה בשנת 1853. מלוויל, שנולד בשנת 1819 בניו יורק, התפרסם בעיקר בזכות הרומן "מובי דיק" (1851) והנובלה "בילי באד" (1891) שהייתה גם פרי עטו האחרון. יצירתו האחרונה, "בילי באד", שבה מהווה המשפט תמה מרכזית, זכתה להתייחסות מחקרית ענפה מצד חוקרי המשפט והספרות בעולם. לעומת זאת, הסיפור "בארטלבי הכתבן", שגם בו הזיקה למשפט היא חזקה, זכה לתשומת לב מקיפה פחות.

מכל מקום, מעבר להיותו סיפור השובה את עיני הקורא ו"מכשפר" החל מהשורה הראשונה, אני סבור, כי חבוייה בסיפור קשת מרהיבה של תובנות שונות ומרתקות על עולם המשפט, על הכוח האלים, לעתים, הטמון במשפט, ומנגד על כוליותו של המשפט והכרחיותו, על הסדר החברתי שהמשפט מתיימר ליצור ולייצג, על המעמדות השונים שלמשפט יד ורגל בכינונם ובשעתוקם ועל אידאולוגיות הכוב שהמשפט רווי בהן, על כשלי הקומוניקציה שטבועים בו, על קרבנותיהם של המשפט והחכמה, ובעיקר על כפל פניה של ממלכת המשפט.

אחת מדרכי הניתוח הרבות שניתן להציע לפענוחה של יצירה ספרותית העוסקת במשפט, הנה התייחסות חד-ממדית, מוניסטיית, ליצירה. כוונתי היא לצורת ניתוח המבקשת לחלץ מהיצירה מוטיב אחד מרכזי, מסר אחד, דבר מה משמעותי וחד-משמעי (ככל שניתן) על המשפט, הבא לתאר את המשפט ככזה או כאחר. לאחר שאציג את תמצית סיפורו של "בארטלבי הכתבן" (בפרק ג' להלן) ואומר כמה מילים על אופיו העל-זמני (פרק ד'), אציע שלושה ניתוחים שונים ליצירה, אשר חרף השוני הרב המבדיל ביניהם, כולם בעלי אופי מוניסטי דומה (פרקים ה', ו' ו-ז').

5 לחלוקה הידועה בין "Law in Literature" ובין "Law as Literature" ראו: Ward, *supra* note 1, at pp. 150-151; note 1, at pp. 3-22; Minda, *supra* note 1, at pp. 150-151; note 1, at pp. 3-22; P. Gewirtz "Narrative and Rhetoric in the Law" *Law's Stories – Narrative and Rhetoric in the Law* (New-Haven, P. Brooks & P. Gewirtz eds., 1996) 2.

6 ה' מלוויל "בארטלבי" המעורר 2 (1997) 13 (כתרגומה הנפלא של דפנה לרי) (ההפניות לסיפור תיעשנה על פי העימוד המופיע בגיליון הכרוך של החוברת, ולא על פי העימוד, השונה, בגיליון המהודק שצורף בשעתו לעיתון "הארץ"). המבקשים לעיין בסיפור כשפת המקור (אנגלית) יוכלו למוצאו: H. Melville "Bartleby" *Bartleby and The Lightning-rod* - *Man* (New-York, 1995) L. Ledwon (ed.) *Law and Literature – Text and Theory* (New-York, 1996) 256.

בהמשך המאמר אציע דרך ניתוח דואלית באופייה. מתוך הצצה למחקר העוסק במיתוס בדבר דמותה הכפולה, המפוצלת, של האשה – כדמות חיובית וחיונית (חוזה) מחד גיסא, וכדמות שטמון בה פוטנציאל של כוח אלים, עיוות והרס (לילית), מאידך גיסא – אבקש להעלות את הטענה, כי גם המשפט, כפי שהוא משתקף מהיצירה, מתאפיין בדואליות דומה, ואלמנטים של חוזה ושל לילית משמשים בו בערבוביה (פרק ח'). במסגרת זו אבקש לטעון, כי ההסתכלות גם על המשפט כיישות רב-ממדית, הנעה על רצף שבין שני הקטבים הללו, עשויה לחדד את מודעותם של צרכני המשפט השונים לשתי עובדות מהותיות הקשורות אליו: מן הצד האחד, חיוניותו של המשפט לקיומה של חברה אנושית וכוליותו של המשפט (היותו חל על כולם); ומן הצד האחר, הסכנות שטמונות בכוח הרב שהמשפט מקנה לקבוצות או לפרטים מסוימים על פני קבוצות או פרטים אחרים (חלשים יותר) – כוח שיש לרסנו.

ג. תמצית סיפורו של בארטלבי הכתבן

עלילת הסיפור מתרחשת במשרד עורכי דין בול סטריט של אמצע המאה התשע-עשרה. הסיפור נפתח במונולוג ארוך של המספר – עורך דין מסחרי כבן שישים, בעל המשרד. ממש כשם ששופטים נוטים לפתוח את פסקי דינם בתיאור הרקע העובדתי הצריך לעניין, רואה הפרקליט-המספר לעצמו חובה להציג לקוראיו בפרוטרוט (אף כי בחן רב ובקורטוב של הומור) רקע מקיף לעלילה העומדת להתרחש במשרדו. תחילתו של המונולוג היא בכמה מילות הקדמה של הפרקליט על עצמו ועל עיסוקיו:

"הריני אדם קשיש למדי. טבעם של עיסוקי בשלושים השנים האחרונות הביאני למגע רב מן הרגיל עם קבוצה מעניינת ומיוחדת במינה, אשר ככל הידוע לי עד כה, לא נכתב עליה דבר. כוונתי לבלרי המשפטיים, או הכתבנים. הכרתי רבים מאוד מהם היכרות מקצועית ופרטית, ולו עלה ברצוני, יכולתי לספר סיפורים שונים, שהיו מעלים חיוך על פניהם של ג'נטלמנים טובי מזג ודמעות בעיני נשמות רגשניות. אך מוותר אני על הביוגרפיות של כל הכתבנים האחרים, למען פרטים אחדים בחייו של בארטלבי, שהיה כתבן – המוזר מכל אלה שראיתי או שמעתי. בעוד שעל לבלרים אחרים יכול אני לכתוב תולדות חיים שלמים, הרי על בארטלבי לא ניתן לעשות דבר מעין זה. אני סבור שאין די חומר לביוגרפיה מלאה ומספקת של איש זה; אבידה ללא תקנה לספרות. בארטלבי הוא אחד מאותם יצורים, שלא ניתן לוודא עליהם דבר, אלא ממקור ראשון, ובמקרה שלו זהו מקור זעום ביותר. מה שראו עיני הנדהמות בבארטלבי הוא כל מה שאני יודע עליו חוץ משמועה מעורפלת אחת, אמנם, שתופיע בהמשך.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

קודם שאציג את הכתבן, כפי שהופיע לראשונה לפני, מן הראוי שאעיר דברים אחדים על עצמי, על העובדים אצלי, על עסקי, לשכתי, ועל הסביבה הכללית; משום שתיאור קצר מעין זה חיוני להבנה נאותה של הדמות העיקרית, שתוצג עוד מעט. ראשית, אני אדם שמצעירותו ואילך חרור הוא אמונה עמוקה כי הדרך הקלה ביותר בחיים היא גם הטובה ביותר. מכאן, למרות השתייכותי למקצוע שהוא משל למרץ ולעצבנות, לעתים אפילו לאנדרלמוסיה, הגה שום דבר מעין זה לא החריד את שלוותי. אני אחד מאותם עורכי דין נטולי שאפתנות שלעולם אינם נואמים לפני חבר מושבעים או מעוררים בדרך כלשהי את תשואות הקהל, אלא עושים – בשלוותו הקרירה של מקלטם הבטוח – עסקים בטוחים בין אגרות חוב ומשכנתאות ושטרי קניין של אנשים עשירים. כל מכרי חושבים אותי לאדם מהימן בהחלט⁷.

והנה, זמן מה לפני התקופה שבה מתחיל הסיפור, מבשר הפרקליט לקוראיו, נפלה בחלקו של הפרקליט משרת יועץ בית הדין, ועסקיו התרחבו במידה ניכרת. אוכלוסיית המועסקים במשרדו, שכללה באותה העת שני כתבנים – טרקי וניפרס, שמם – ועוד נער שליחיות אחד בשם ג'ינג'ר נאט, לא הייתה עוד מספקת, ונדרש לפרקליט כתבן נוסף. בתשובה למודעה שפרסם הופיע בלשכתו של הפרקליט אדם המתואר כרוח רפאים ושמו בארטלבי:

"בתשובה למודעה שפירסמתי, עמד בוקר אחד על מפתן משרדי – מאחר שהדלת הייתה פתוחה, כי הימים ימי קיץ – אדם צעיר חסר תנועה; יכול אני לראות את דמותו כעת, נקי בחיבורו, מהוגן עד חמלה, נטוש ללא תקנה! זה היה בארטלבי. לאחר מילים אחדות הנוגעות לכישוריו, קיבלתי לעבודה, שמח לכלול בסגל כתבני אדם בעל חזות מרגיעה כל כך, שהיה עשוי לדעתי להשפיע לטובה על מזגו הנמהר של טרקי ועל מזגו הלוהט של ניפרס"⁸.

כאן המקום לציין, כי על אף מזגם הסוער של שני הכתבנים האחרים, טרקי וניפרס, תיאורו של המשרד בטרם קבלתו של בארטלבי לעבודה מציג בפנינו תמונה מאוזנת יחסית של יחסי הכוחות בין הנפשות הפועלות בו – מעין סדר חברתי, שבארטלבי עתיד להפרו עם בואו: לא זו בלבד שכל אחת מן הדמויות יודעת פחות או יותר את מקומה ואת מעמדה בהיררכיית הכוחות במשרד, במשרד שורר גם איזון באי-השקט שבכל זאת קיים בו. כך למשל קורה ב"חילוף התפקידים" המתרחש בין שני הכתבנים

7 שם, בע' 13.

8 שם, בע' 19.

הוותיקים, טרקי וניפרס, בשעת אמצע היום: בעוד שטרקי, הכתבן האנגלי הנמוך והשמן בן גילו של הפרקליט, היה מתלהט "כאח מלאה גחלי חג המולד" לאחר השעה שתיים-עשרה בצהריים (דרגת ריכוזו הנמוכה התבטאה בכתמי הדיו הרבים שהוטלו החל מחצות היום על מסמכי המשפט שהעתיק), הרי שניפרס, שסבל מקשיי עיכול בעיקר בבקרים, היה מתמתן דווקא בשעות הצהריים, עם שהתרגעו מעיו. איזון והרמוניה מאין כמותם, שזר רק יכול להפר אותם.

בתחילה עם קבלתו לעבודה, מיידע אותנו הפרקליט, "הפיק בארטלבי כמות נדירה של נייר כחוב. כאילו זמן רב היה רעב למשהו שיוכל להעתיקו וכעת הלעיט עצמו במסמכי"⁹. בארטלבי היה כותב וכותב, מעתיק ומעתיק, משכפל ומשעתק ניירות ומסמכים משפטיים ברציפות יומם ולילה כמעט מבלי לאכול ומבלי לשחות.

ואולם, יום אחד קרה דבר-מה מוזר. בפנות הפרקליט אל בארטלבי על מנת שיבוא ויסייע בידו להשוות מסמך שהועתק בכמה עותקים, עונה לו בארטלבי במשפט שעוד ישמע ויהדהד עשרות פעמים בהמשך הסיפור: "הייתי מעדיף שלא"¹⁰. סצינת הסירוב (וביתר דיוק, "ההעדפה שלא") הראשונה, מתוארת על ידי הפרקליט הנדהם כאירוע כמעט על-טבעי (או מנוגד לטבע); כאי-ציות של עובד סורר אשר יש להוקיעו מכול וכול; כקריאת תיגר על הסדר וההייררכיה השולטים במשרד (ובעולם בכלל) והמקובלים בו באופן מסורתי¹¹.

9 שם, שם.

10 רכשפת המקור: "I would prefer not to". לגיתוח מרחק של מטבע הלשון מסוג ההעדפה השלילית ("הייתי מעדיף שלא") שמלוויל שם בפיו של בארטלבי, ראו ד' דלו "בארטלבי או מטבע הלשון" המעורר 2 (1997) 58 (תורגם על ידי א' ברור). על פי דלו, הביטוי "הייתי מעדיף שלא" – אשר איננו עולה כדי סירוב חד-משמעי – יוצר תחום של אי-בהירות וריק בשפה, הגורמים למילים לאבד את מובחנותן. על ידי כך מפרק הביטוי מנשקן את פעולת הדיבור שבאמצעותן מעביד יכול לצוות, ובה כעת גם שולל את האפשרות לייחס לבארטלבי מצב חברתי כלשהו (כגון זה של מורד או מהפכן), שהרי מבחינה לשונית בארטלבי לא סירב, אלא רק העדיף שלא לבצע את אשר הורה לו מעבידו לעשות. שם, בע' 63.

11 וכך מסופר האירוע הנ"ל על ידי הפרקליט:

"מדי פעם בפעם, בקרחת העבודה, אני עצמי הייתי נוהג לסייע בהשוואת כמה מסמכים קצרים וקורא לטרקי או לניפרס לשם כך. אחת ממטרותי בהציבי את בארטלבי בקרבה כזאת אלי מאחורי המחיצה הייתה להפיק תועלת משירותיו כמקרים רגילים שכאלה. היה זה, כמרומוני, כיום השלישי להיותו עמי ובטרם עלתה נחיצות כלשהי לבדוק את כתיבתו הוא, שהזדרתי להשלים עסק קטן שהיה בידי וקראתי פתאום לבארטלבי. בחפזוני ובצפייתי הטבעית להיענותו המיידית, ישבתי וראשי רכון מעל המקור שעל שולחני, ידי הימנית מושטת הצרה ומגישה בעצבנות כלשהי את ההעתק, כך שמיד עם הופיעו מאחורי מחסהו יחטוף את הנייר מידי ויתחיל במלאכה ללא עיכוב קל שבקלים. בתנוחה זו ממש ישבתי בשעה טקאיתי לו, מציין במהירות מהו הדבר שאני רוצה ממנו, כלומר לבדוק את המסמך הקטן שבידי. תארו לעצמכם את תרהמתי – לא, את בהלתי – כאשר בלי לצאת מדלת אמותיו השיב בארטלבי כקול יציב ומתן שבמתונים, 'הייתי מעדיף שלא'.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

בהמשך הסיפור, בארטלבי "מעדיף שלא" לסייע לפרקליט ולשלושת עובדיו האחרים לבדוק מסמך בן ארבעה עותקים; שלא להשוות עם הפרקליט מסמך מסוים; אף לא לבצע שליחות קצרה לבית הדואר; ואחר כך גם מעדיף הוא שלא ללכת לחדר השני על מנת לקרוא לניפרס¹². בארטלבי מעביר את שעותיו בעמידה דוממת מול החלון במשרד, מביט-בוהה בפיר הקירות האטומים הנשקפים דרכו.

באחד מימי ראשון, בהולכו לכנסייה עובר הפרקליט דרך משרדו ומופתע לגלות כי בארטלבי בעצם מתגורר וישן שם דרך קבע. בארטלבי, מצדו, "מעדיף שלא" להכניס את מעסיקו פנימה באותו רגע, והפרקליט, המום ואוכזר עצות, נאלץ לערוך סיבוב הליכה נוסף עד שבארטלבי יסיים את ענייניו.

במהלך הסיפור מתחולל שינוי בפרקליט. הכעס והחמימה האינטואיטיביים שהתעוררו בתחילה בלבו הולכים ומתפוגגים (אף כי לא לגמרי) ומפנים את מקומם לרגשות של תמלה כלפי הכתבן הבודד, המסכן, חסר הבית והמשפחה. טרוד מרגשות אלו, מנסה הפרקליט להבין מה עומד מאחורי התנהגותו המוזרה של בארטלבי:

"אין דבר המכעיס אדם רציני יותר מהתנגדות סבילה. אם האדם שנתקל בהתנגדות כזו אינו משולל אופי אנושי, והמתנגד הוא חסר אונים לחלוטין בסבילותו, אזי כשישוב לראשון מצב רוחו הטוב, הוא ישתדל בנדיבות לנתח ולהסיק בכוח דמיונו את מה שהוכח כבלתי ניתן לפתרון על ידי שיקול דעתו. אפילו כך, בדרך כלל, נתתי לבי לבארטלבי ולדרכיו. בחור מסכן! חשבתי, אין בכוונתו להרע; ברור שאינו מתכוון לשום חוצפה; חזותו מעידה עליו שמשוגותיו אינן רצוניות. הוא מועיל לי. אני יכול להסתדר אתו. אם אשלח אותו מעל

ישבתי רגע בדממה מוחלטת וגייסתי את כוחותי הנפשיים. מיד עלה ברעתי שאוזני הטעוני, או שבארטלבי הבינני לגמרי שלא כהלכה. חזרתי על בקשתי בנעימה הברורה ביותר שיכולתי לסגל; אולם כאותה נעימה ברורה באה התשובה הקודמת, 'הייתי מעדיף שלא'. 'מעדיף שלא', עניתי כהד, קמתי ממקומי וחציתי את החדר בצעד מהיר. 'מה זאת אומרה? נטרפה עליך דעתך? אני מבקש שתעזור לי להשוות את הנייר הזה כאן. קח אותו, ודחפתי את הנייר לעברו. 'הייתי מעדיף שלא', אמר. מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 20.

12 אט אט הופך מטבע הלשון של ה"העדפה" לשגור בפיהם של כל אנשי המשרד, עד לפרקליט עצמו, והם כאילו נדבקים בו. עם זאת, כפי שנראה עוד בהמשך, על אף השימוש באותו מטבע לשון לא מצליחים הפרקליט ובארטלבי לשוחח "באותה שפה", שכן שפתו של בארטלבי עוגנת על רטוריקה של העדפות שליליות ("הייתי מעדיף שלא"). בעוד הרטוריקה המאפיינת את הפרקליט היא רטוריקה אחרת לגמרי, המתבססת על הנחות ומסקנות (כגון ההנחה שחובתו של עובד היא לציית למעבידו). הפרקליט עצמו מעיד על בארטלבי כי הוא "אדם של העדפות ולא של הנחות", שם, בע' 34. מטעם זה, המפגש בין עולמו של בארטלבי לזה של הפרקליט מלווה לכל אורך הסיפור בתחושה קשה של תקשורת משובשת בסגנון "מגדל בבל". ראו גם דלז, לעיל הערה 10.

פני, קרוב לוודאי שייפול לידיו של מעביד פחות ותרן, ואז ינהגו בו בגסות, ואולי אף יגיע עד פת לחם. כן. כאן אני יכול לקנות לי בזול הערכה עצמית מענגת"¹³.

אך באופן טבעי, הלך נפש זה לא התמיד עם הפרקליט. גם לניסיונותיו האמפטיים של הפרקליט להבין את התנהגותו של בארטלבי ישנם גבולות. עסקיו של הפרקליט עומדים להיפגע, כך נרמז לנו. גוברת בו הגאווה ועמה גם הרצון להיפטר אחת ולתמיד מבארטלבי, ואולי גם מהסבל שהוא מקרין. לאחר כמה הזדמנויות נוספות שבהן מעדיף בארטלבי שלא לשחף פעולה (מעדיף שלא לומר משהו על עצמו, כשמבקש לכך על ידי הפרקליט; מעדיף שלא להיות הגיוני; וכיוב'), מודיע בארטלבי לפרקליט כי החליט שלא לכתוב עוד. סירובו הפעם הוא ברור וחד: "לא עוד" אומר בארטלבי, "זנחתי את ההעסקה"¹⁴. משמבקש הפרקליט מבארטלבי שיעזוב את המקום עונה לו בארטלבי במילים הידועות והצפויות: "הייתי מעדיף שלא". כשמנסה הפרקליט לסלק את בארטלבי מלשכתו ולפטרו בשנית עונה לו בארטלבי בשלר: "הייתי מעדיף שלא לעזוב אותך".

סופו של דבר ובלית ברירה גומר הפרקליט בנפשו להסתלק בעצמו מן המקום ולהעביר את לשכתו למיקום אחר, בהותירו לבעל הבית החדש "נדוניה" בדמותו של בארטלבי. זה האחרון נותר יושב על מעקה המדרגות דומם בכדידותו הנוראה. כעבור מספר ימים מוזעק הפרקליט על ידי בעל הבית החדש כדי שישכנע את בארטלבי לעזוב את המקום, וכך עושה הפרקליט אולם ניסיונותיו להציע לבארטלבי שימצא לעצמו תעסוקה, עולים כולם בתוהו. הצעתו הנדיבה לבארטלבי לבוא ולהתגורר בינתיים בביתו – אף היא נתקלת בהעדפתו של בארטלבי שלא לעשות כל שינוי כרגע. לאחר זמן-מה נודע לפרקליט כי בארטלבי נכלא בבית המאסר בעוון שוטטות. בבקרו את בארטלבי בבית הכלא מתברר לפרקליט כי בארטלבי מעדיף שלא לאכול דבר. בביקור נוסף שעורך הפרקליט בכלא הוא מוצא את בארטלבי שכוב בתנוחה עוברית ובעיניים פקוחות על הדשא שבחצר הכלא, למרגלות הקיר המקיף אותה. בארטלבי נפח את נשמתו.

בטרם ירד מסך, תולק הפרקליט עם קוראיו בדל שמועה קטן שנתגב לאוזניו חודשים אחדים לאחר מותו של הכתבן. מתברר כי בעבר היה בארטלבי פקיד זוטא ב"משרד למכתבים ללא גואל" (Dead Letter Office) בושינגטון, ופותר משם באופן פתאומי בשל שינויים במנהל. הסיפור ננעל בהרהוריו הבאים של הפרקליט:

"מכתבים ללא גואל! האין זה נשמע כמו אנשים ללא גואל! שערך בנפשכם אדם, שעל פי טבעו וחוסר מזלו מועד לחוסר ישע חיוורוני,

13 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 23; ולמעלה באותו עמוד: "בעקבות התנהגותו המיוחדת האחרונה התחלתי להחבונן בדרכיו מקרוב".

14 שם, בע' 31-32.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

איזה עיסוק יוכל להדגיש זאת יותר מהטיפול המתמיד באותם מכתבים מתים ומיונם לפני שיעלו בלהבות? שכן הם נשרפים בהמוניהם מדי שנה בשנה. לפעמים, מתוך הנייד המקופל, לוקח הפקיד החיוור טבעת: האצבע שנועדה לה אולי גמקה בקבר; המחאה בנקאית שנשלחה כישועה מהירה: זה שנועדה לעזור לו אינו אוכל ואינו רעב עוד; חנינה להם, שמתו מיואשים; תקווה להם, שמתו בלא תקווה; בשורות טובות להם, שמתו כורעים תחת אסונם. בשליחויות החיים, אצים רצים מכתבים אלה עד כלות הנשימה. אה, בארטלבי! אה, אנושות!"¹⁵.

ד. הערה בדבר על-זמניות ומשרדים ללא כתובת

הסיפור על בארטלבי הוא ללא ספק סיפור טורד מנוחה. אין בו תשובה להתנהגותו של בארטלבי ואין בו גם רקע מספק על עולמו של בארטלבי – זולת ההערה על עבודתו במשרד למכתבים ללא גואל – המאפשר לנו להתחיל ולהבין התנהגות זו. ברור שבארטלבי, בדרכו המיוחדת, נאבק במשהו, וגם ברור שהוא דמות פגועה, אך לא ברור מהי הפגיעה, מה מקורה וכנגד מי מופנה מאבקו. הקריאה בסיפור מזמינה אפוא את הקורא להפעיל את דמיונו בכיוונים שונים ורבים, כאשר ההקשר המשפטי שבו מצויה זירת העלילה (לשכת הפרקליט) עשוי לצמצם אותם אך במעט. ואכן, "בארטלבי הכתבן" היא יצירה רב-ממדית הגמישה דיה לשאת תוכנות ופרשנויות רבות ומגוונות, המתגלות ומתגלגלות, רבדים רבדים, עם כל קריאה נוספת בטקסט. כך, מה שמתחיל כחויית קריאה היתולית למדי, מלאת הומור, מהנה וקלילה, ובעיקר מלאת סימני קריאה, הופך עם כל קריאה חוזרת, ובמהלכה של כל קריאה כזו, לחוויה קשה, טרגית, מייאשת בחוסר הפתרון הטמון בה, ובעיקר בלתי מובנת. ככל שמרבים לקרוא בסיפור על בארטלבי, הולכים ופוחתים סימני הקריאה שהוצבו במהלך הקריאה הראשונה, ומפנים את מקומם לסימני שאלה רבים, רבים מאוד. מבחינה זו דומה הטקסט של "בארטלבי הכתבן" לאותם טקסטים בעולמנו שהם מעט המכיל את המרובה, ואין זה מפליא שנמצא מי שטען, כי בכתיבת יצירותיו, המודל שעמד לנגד עיניו של מלוויל (שהיה פרוטסטנט קיצוני), הוא מודל הכתיבה התנ"כית¹⁶. אחד מיסודותיו של מודל כתיבה זה הגו יצירת מגוון רחב של פרשנויות אפשריות

15 שם, בע' 45-46.

16 B. Schwartz "A Meditation on 'Bartleby'" 22 *Osgoode Hall L. J.* (1984) 441, ראו: 449-450.

שונות לטקסט אחד, מבלי שאותו טקסט, הוא כשלעצמו, יכפה עלינו בהכרח פירוש אחד בלבד כטוב יותר מפירושים אחרים.¹⁷

יסוד נוסף שניתן למצוא במודל כתיבה היוצר מגוון רחב של פרשנויות שונות, הוא יסוד העל-זמניות והאוניברסליות. היסוד האוניברסלי והעל-זמני שב"בארטלבי הכתבן" בולט במיוחד בזירת ההתרחשות המוזרה שנבחרה על ידי מלוויל: לבניין בו שוכנת לשכתו של הפרקליט אין מספר, ולרחוב בו מצוי בניין זה אין שם. הפרקליט מספק לנו כתובת בלתי ממוקדת לחלוטין: "לשכתי שכנה בקומה השנייה בבניין מס' -- בוול סטריט"¹⁸. האמירה "משרדי ממוקם בוול סטריט" רק מצלצלת כמען ברור (שכן בשפה האנגלית שמו של רובע העסקים של ניו-יורק כולל בתוכו את התיבה "רחוב"), אך היא אינה כזו הלכה למעשה. משרד עורכי דין הממוקם בכתובת שכזו אינו יכול לתפקד. כל מכתב שיישלח אליו לא יגיע לייעודו, ותחת זאת הוא עלול למצוא את דרכו ל"משרד למכתבים ללא גואל" (Dead Letter Office) – אותו משרד השייך לעברו המסתורי של בארטלבי. יתרה מכך, אף שהפרקליט פורס בפנינו הקדמה מפורטת על עיסוקיו ולשכתו, איננו יודעים כלל מהו שמו.

ההתרחשות שמתוארת לנו בסיפור "בארטלבי הכתבן" יכולה אפוא לקרות בכל מקום, בכל כתובת ובכל זמן – גם במשרדנו ובחיינו שלנו¹⁹. לא בארטלבי, לא הפרקליט-המספר ואף לא משרדו ההיררכי של הפרקליט עומדים במרכזה של היצירה, כי אם בני דמותם של בארטלבי ושל הפרקליט, ובה שמשרדו של הפרקליט עשוי לסמל. עיקרה של היצירה, אם כך, אינו דווקא בפרטים, בכתובות בדמויות או בשמותיהן, אלא יותר בתמה, בנושא שהיצירה מעלה לדיון. השאלה היא, כמובן, מהו אותו נושא? כפי שכבר הטעמתי, קשה לחלץ מהיצירה נושא עיקרי אחד ומרכזי דווקא. מן הצד השני, בלתי אפשרי כמעט לנסות ולהתיימר להקיף את מכלול ההקשרים האפשריים שניתן לחלץ מהיצירה, בהיותה כזו המעוררת פלורליזם פרשני

17 *Ibid, ibid*, זהו אולי אחד ההבדלים העיקריים בין טקסט ספרותי, שאינו מחייב פרשנות אוטוריטטיבית יחידה וחד-משמעית, ובין טקסט משפטי, הדרוש בדרך כלל הכרעה שיפוטית מקום שהוא סובל מספר פרשנויות, כאשר להכרעה זו מתלווה מעצם טבעה גם אופי כופה. לייחודה של ההרמנויטיקה המשפטית כהרמנויטיקה כופה, ראו א' ברק פרשנות במשפט (תשנ"ב, כרך א: תורת הפרשנות הכללית) 79.

18 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 14.

19 יסוד העל-זמניות מאפיין יצירות ספרותיות נוספות העוסקות במשפט. כך למשל, ב-"Crainquebille", סיפור קצר מאת הסופר הצרפתי אנטול פרנס, מתרחשת העלילה כיום 20 באוקטובר של שנה בלתי ידועה. הסיפור, שמזכיר במובנים מסוימים את המלנכוליות המלווה את בארטלבי, עוסק בהרשעתו של אדם חף מפשע בהעלבת שוטר. משמאבר המורשע את פרנסתו בעקבות הרשעה זו, ומגיע לפת לחם, מנסה הוא לבצע (הפעם באמת) את "הפשע" שלא ביצע קודם, במטרה להיכנס לבית הכלא ולא לדעוך למוות ברחובות. אך לשווא. הפעם אין השוטר מחייחם אליו כלל. לניחוח היצירה ראו: J.D. Redwood "The Conspiracy of Law and the State in Anatole France's 'Crainquebille'; or Law and Literature Comes of Age" 24 *Loyola University L. J.* (1993) 179

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחוויה ולילית

נרחב. מכיוון שאני סבור כי המשפט נוכח ביצירה באופן דומיננטי למדי, מאמר זה יתמקד אפוא אך במספר הקשרים אפשריים, אם כי כמובן בלתי מחייבים, המבקשים לקשור בין הסיפור לבין המשפט.

ה. על נורמטיביות, התנגדות פסיבית וידידות: קיקרו, אפיקורס ודרידה

למרות המשמעויות הרבות שנקשרו לתופעת המשפט לאורך ההיסטוריה שלה, נראה שהמשפט עדיין מזוהה בעיקרו, באופן כזה או אחר, עם מושג הנורמטיביות. התנהגותו המוזרה של בארטלבי מעמידה בפני הפרקליט – ובעצם, בפני “המשפט” המתגלם בו – אחגר של ממש בהקשר זה. ואכן, לכל אורך הסיפור ניכר על הפרקליט שהוא נקרע בין חימתו העולה וגואה כלפי העובר הסרבן ובין הצורה הפסיבית ומעוררת הרחמים שבה מעדיף בארטלבי הבודד שלא לבצע את הוראותיו. באופן חד יותר, הפרקליט נקרע בין תבניות ההיגיון, השכל, החשיבה הרציונלית וההתנהגות הנורמטיבית שלאורך גדל וחונך (המחייבות כולן ציית של הכפופים למרות והטלת סנקציה על אלו מביניהם המסרבים לעשות כן), לבין רגשי הכאב והרחמים הנכמרים בו נוכח מוזרותו ומסכנותו של בארטלבי הנגלות לפניו. הקונפליקט הידוע שבין צו ההיגיון (או הנורמטיביות והרציונליות) ובין צו המצפון והרגש²⁰ כובש את מקומו ביצירה כבר מהפעם הראשונה בה מעדיף בארטלבי שלא לעשות את אשר מורה לו הפרקליט. לאחר שהתעשת במעט מסירובו של בארטלבי, חולק הפרקליט עם קוראיו את מחשבותיו אודות התנהגותו הכלתי נורמטיבית, אף כי השקטה, של בארטלבי:

“נעצתי בו מבט תקיף. פניו הכחושים היו רגועים; עינו האפורת עמומה ושלווה. אף לא קמט התרגשות אחד עלה בו. אילו לפחות היו במנהגו כעס, קוצר רוח או חוצפה; במילים אחרות, אילו היה בו איזה דבר אנושי רגיל, בלי ספק הייתי משלח אותו כבעס ממשרדי. אולם כפי שקרה הדבר, הייתי מבכר להשליך החוצה תחילה את פרוטומת הגבס הלבנה של קיקרו שבחדרי”²¹.

גם אם מלוויל לא התכוון לכך באופן מודע, דומה בעיני כי הקישור שנעשה כאן בין סצינת הסירוב הראשונה ובין הגואם הגדול ואיש הפילוסופיה הרומאי קיקרו, אינו מקרי. מבטו של קיקרו – איש ההיגיון והשכל – אינו מפסיק ללוות את היצירה, והוא טבוע למעשה במבטו של המספר-הפרקליט עצמו. ההתנגדות של בארטלבי והפסיביות המאפיינת התנגדות זו, מהוות מעין “שבירת לוחות” עבור הפרקליט. הן

20 מושג ההיגיון, ובודאי מושג הנורמטיביות, עשויים במקרים רבים להפוך עם המשפט. המפגש הריכוזי והנוקשה שבין צו-המשפט (יהא זה משפט האדם או משפט האל), כהיגיון חברתי שיש לציית לו, ובין צו-המצפון, הנו כידוע תמה עתיקת-יומין. תמה זו מומחשת, למשל, במחזהו הידוע של סופוקלס, “אנטיגונה”.

21 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 20.

קוראות תיגר על עולם המושגים השכלתני שלו, המושתת כולו על אותו רעיון של היגיון, רציונליות וסדר חברתי ועל חובת הציות של הכפופים למרות. התנהגותו של בארטלבי כה בלתי מתיישבת עם דפוסי מחשבה מתוכנתים ורציונליים אלן²² עד שהיא מעוררת בפרקליט את הרצון להשליך את פסלו של קיקרו החוצה (ואולי אף לשברו) בטרם ישליך את בארטלבי מעליו.

אפשר בהחלט לומר, שהאינסטינקט הפסיכולוגי הראשוני של הפרקליט הוא נכון. משהו בתוכו כאילו אומר לו שדבר-מה בעל משמעות קורה לבארטלבי; שכדי להבין את בארטלבי יש להשתחרר מהמוסכמות החברתיות הרציונליות המלוות את האדם המערבי (ובמיוחד את איש הוול-סטריט) כמעט מלידה, ו"להשליך החוצה". עליו להשיל מעצמו את משקולת החשיבה הקונפורמיסטית, את דפוסי המחשבה הרגילים הדורשים ציות מהכפופים, והרואים ציות זה כחלק מסדר חברתי הכרחי בלעדיו-אין. בעזרת פסלו של קיקרו המסמל את קונבנציות ההתנהגות המעוגנות בחשיבה המבוססת לא סתם על היגיון כי אם על היגיון של עשייה, כפיפות וציות, ובעיקר התנהגות רציונלית-נורמטיבית, מגדיר אפוא המספר את בארטלבי כ"אחר", ובאותה עת ממש גם מוצא ניצן ראשון של תקשורת אמיתית עם בארטלבי: כדי להבין את קוד ההתנהגות של בארטלבי יש להינתק תחילה מן החשיבה ההגיונית שיקרו מגלמה.

אך שתיקותיו של בארטלבי כמו גם העדפותיו השליליות, זועקות לקבלה טוטלית, שאותה אין הפרקליט יכול לספק לו, עם כל רצונו הטוב. דרישתו האילמת של בארטלבי שיניחו לו מזכירה מבחינה זו התמכרות אפיקוראית להנאה שבהיעדר הפרעה (או "ההנאה שבמנוחה"). אסביר את הדברים: באופן פשטני, על פי האסכולה האפיקוראית, תכלית הטוב היא ההנאה, וזו מחולקת על ידי הפילוסופים האפיקוראים לשני סוגים: "ההנאה שבתנועה" – שהיא הנאה פעילה המושגת למשל באכילה ובשתייה; ו"ההנאה שבמנוחה" – שהיא הנאה ממצבם המאוזן של הגוף והנפש, כאשר הן הגוף והן הנפש נמצאים בחוסר כל הפרעה ואיום מבחוץ ומכפנים²³. הכמיהה להיעדר הפרעה (קרי ל"הנאה שבמנוחה"), אף אם אין מתלוות אליה אותן חיוניות וחדווה הקשורות ב"הנאה" בדרך כלל, מתיישבת יפה עם התנהגותו של בארטלבי, המעדיף לא לעשות דבר.

אל מול הקוטב "האפיקוראי" שבסיפור (המשתקף כאמור בבארטלבי) עומד כפי שנרמז כבר הקוטב של קיקרו, המתגלם בפרקליט ובעקיפין גם במשפט, שהפרקליט נמנה על סוכניו. קיקרו, שעסק אף הוא בתכליות הטוב, העלה על נס דווקא את

22 Posner, *supra* note 1, at p. 47. משהו את בארטלבי למרסו – גיבורו של קאמי בספר "הזר" – וטוען בהקשר זה, כי שניהם מסרבים לקחת חלק במערכת הנורמטיבית בחברה שבה כל אחד מהם חי. לדיון משפט-ספרותי ביצירה "הזר" לקאמי, ראו בן-נפתלי (תשנ"ה), לעיל הערה 2, בע' 314.

23 ראו בהקדמה מאת פרופ' י' גלוקר לספרו של מ' ט' קיקרו על תכליות הטוב והרע (תשנ"ז) 31 (תורגם על ידי א' קציר).

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

החשיבה (תחת ההנאה) ואת העשייה (במקום ההיעזבות במנוחה). בשיח אפולוגטי שניהל עם האפיקוראים הסביר קיקרו, שישנם דברים אשר חרף ההנאה שהם עשויים לגרום, בכל זאת בני האדם יימנעו מעשייתם. מכאן גזור קיקרו את המסקנה, כי קיים משהו מעבר לעקרון ההנאה, שהוא הוא הטוב העליון, וכוונתו היא למחשבה ולעשייה, שהן למעשה ההפך הגמור ממה שבארטלבי מייצג (לאחר שהניח את העט):

”הם לא הכינו כי כשם שהסוס נולד למרוצים, השור לחרישה, הכלב לציד, כך נועד האדם מטבע ברייתו לשתי פעילויות, כדברי אריסטו, לחשיבה ולעשייה, והוא מעין אל בן-תמותה; אך, בניגוד לדעה זו, הם קבעו שהיצור האלוהי הזה נוצר כבהמה כלשהי, אטומת שכל ועצלה, למטרת אכילה ולהנאת הרבייה – והרי אין משהו יותר מופרך בעיני, מן הרעיון הזה”²⁴.

שני הקטבים עליהם עמדתי לעיל הם, אם כן, ברורים: בעוד בארטלבי כמה להנאה שבמנוחה ולהיעדר הפרעה, מצפה הפרקליט (ודרכו גם המשפט) מבארטלבי לעשייה, לחשיבה הגיונית ורציונלית ולציות לכללי הסדר החברתי המקובל²⁵, וכאשר ציפיה זו נכזבת, אף מהרהר הפרקליט בסנקציה המשפטית חסרת הפשרות המתבקשת כביכול בנסיבות אלו – פיטורין.

הגם שהתנגדותו הפסיבית של בארטלבי מנפצת לרסיסים את כל מה שיכול קיקרו לסמל, פסלו של קיקרו נשאר עומד ויציב במשרדו של הפרקליט ואיננו מושלך ממנו החוצה. הקריאה להתנהגות ”הגיונית” נקשרת שוב בפסל, כאשר פונה הפרקליט לבארטלבי ומנסה לדובבו לספר קצת על עצמו. בארטלבי מסרב לענות לו. תחת זאת הוא מיישיר מבטו לפסלו של קיקרו שנגלה אותה עת מאחורי הפרקליט מעל ראשו, כאילו היה זה קיקרו עצמו שפנה אליו בשאלה וקרא לו להיות הגיוני:

”האם תאמר לי, בארטלבי, היכן נולדת?

הייתי מעדיף שלא.

האם תאמר לי משהו על עצמך?

הייתי מעדיף שלא.

אבל איזו התנגדות הגיונית יכולה להיות לך לדבר איתי? אני רוחש לך ידידות.

24 שם, בע' 96.

25 באחד מסירוביו של בארטלבי אומר לו הפרקליט: ”אם כן, מנני וגמור עמך לא להיענות לבקשתך, בקשה העולה בקנה אחד עם הנהגת הרגיל והשכל הישרי”. מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 22. הטענה הזו מזכיר במקצת את דבריו של המלך בסיפור ”הנסיך הקטן”: ”יש לי הזכות לדרוש שיצייתו לי מפני שהפקודות שלי מתקבלות על-הדעת”. ראו א' דה סנט-אכופרי הנסיך הקטן (1996) 34 (תורגם על ידי א' המרמן).

הוא לא הביט בי בדברו, אלא תקע את מבטו בפרוטומת קיקרו, שבשעה שישבתי היתה כדיוק מאחורי, כשישה אינצ'ים מעל ראשי"²⁶.

כפי שניתן לראות היטב, בצד הקריאה העקרה להתנהגות הגיונית, עולה מפנייתו האמורה של הפרקליט לבארטלבי טיעון נוסף שמגייס הפרקליט במטרה לשכנע את בארטלבי לשתף עמו פעולה. זהו טיעון הידידות. גם בהקשר זה מהדהדת בעקיפין דמותו של אפיקורס, שכן מושג הידידות היה אחד המושגים המרכזיים במשנתו. נראה שאפיקורס הוקיר מאוד את הידידות וראה בה, בצד העיסוק בפילוסופיה, את אחת ההנאות הגדולות ביותר²⁷. הוגה דעות אחר, בן ימינו, שאף אותו העסיקו מושגים הקשורים בערך הידידות, כגון מושג "הכנסת האורחים" (hospitality) ומושג ה"ידידות" (friendship) במובנה המוחלט, הבלתי תלוי, הגו הפילוסופי הצרפתי ז'אק דרידה הטוען, כי הכנסת האורחים האותנטית ביותר אינה מתבטאת בקבלתו של אורח רצוי ומוכר שהוזמן מראש לפי בחירת המזמין, אלא דווקא זו המתרחשת (אם מתרחשת) שעה שזר שלא הוזמן כלל מתרפק על דלת ביתו של "המארח" וחודר לפרטיותו באורח בלתי צפוי²⁸.

האם ה"ידידות" ו"הכנסת האורחים" שמציע הפרקליט לבארטלבי היא מאותו סוג אותנטי עליו דיברו (בהקשרים ובהדגשים שונים אמנם) אפיקורס ודרידה, ושאליה (אולי) כמה בארטלבי? דומה שלפחות במבחנו האידיאלי של דרידה לא עמד הפרקליט, לפחות לא עד הסוף. אף שאין מי שיטיל ספק בכנות ניסיונותיו ללכת לקראתו של בארטלבי, ובכך שהפרקליט עשה אף הרבה מעבר למה שהיה עושה בנסיבות דומות כל מעסיק אחר, דומה שה"ידידות" כלפי בארטלבי עליה מכוון הפרקליט אינה – ואולי גם איננה יכולה להיות – חסרת גבולות. יותר מאשר היא כוונה לבארטלבי, היא כוונה פנימה למצפונו של הפרקליט, אשר ייסר אותו במידה הולכת

26 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 30. קיקרו מתואר בסצינה זו כהמשך ורטיקלי ישיר לראשו של הפרקליט. מעניין לציין שהפרקליט עצמו מדגיש שבארטלבי מסתכל על פסלו של קיקרו, למרות שהפסל נמצא באותה סיסטואציה מעל ראשו של הפרקליט, ואין הפרקליט יכול לדעת בוודאות שבארטלבי מביט דווקא בפסל ולא בחפצים אחרים המצויים מעל ראשו של הפרקליט. פרט זה בסצינה, שהוא טכני כביכול, אף הוא מלמד על ההקבלה בין שתי הדמויות – הפרקליט וקיקרו, וברובד העמוק יותר, על ההקבלה האפשרית בין המשפט לבין ההיגיון הנורמטיבי.

27 ראו גלוקר (בהקדמה לספרו של קיקרו על תכליות הטוב והרע), לעיל הערה 23, בע' 31; כמו כן ראו א' קציר תולדות התקופה ההלניסטית יחידות 9-10 (תשנ"א, האוניברסיטה הפתוחה) 42.

28 עמדתו של דרידה בעניין זה בוטאה בהרצאה שנשא במשכן לאמנויות הכמה בתל-אביב בתחילת שנת 1998. לדיון מעניין בעיסוקו המורכב של דרידה במושג הידידות, כפי שהוא בא לכיטוי בכתביו השונים, ראו מ' בן-נפתלי כרוניקה של פרידה – על אהבת הנבזת של הרקונסטרוקציה (תש"ס) 131-97 (הפרק שכותרתו "מאהבה מוחלטת לפוליטיקה של הידידות"). לדיון במושג "הכנסת-האורחים" במשנתו של דרידה ראו ג' עפרת דרידה היהודי – על יהדות כפצע ועל הגותו של ז'אק דרידה (תשנ"ח) 246-242; ג' עפרת "קץ הקץ", הקדמה לספרו של ס' סים דרידה וקץ ההיסטוריה (2002) (תורגם על ידי א' בוכר) 7-14; וכן: *Of Hospitality: Anne Dufourmantelle Invites Jacques Derrida to Respond* (Stanford, 2000).

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

וגוברת. גם אם הפרקליט רכש לבארטלבי חיבה יתרה בהשוואה ליתר כתבניו (עובדה היא, שהוא נפטר ממנו רק בשלב מאוחר, וגם זאת בדרך של העתקת מיקום המשרד ולא בגירושו בכוח של בארטלבי), עדיין בסופו של חשבון אין לשכוח כי הפרקליט נטש את בארטלבי ולא "הלך עימו עד הסוף"²⁹. הפרקליט הלך אפוא עם בארטלבי כברת דרך ארוכה ואף אבירית, אך חלקית, ובמקרה של בארטלבי סימנה הנטישה של הפרקליט את תחילתה של דרך ייסורים אלימה שבסופה הופרד בארטלבי מהחברה, נכלא ומת. היצר האלים הראשוני שהתנהגותו הבלתי נורמטיבית של בארטלבי עוררה (למשל, רצונו של הפרקליט "להשליך החוצה") לא מומש אמנם על ידי הפרקליט עצמו, אך הוא בא בסוף לכלל הגשמה אכזרית על ידי מכונת האכיפה והמשפט (המקימה עילת מאסר בגין שוטטות), מיד לאחר שהפרקליט "הרים ידיים".

יוצא, שמשני הטעמים שבעזרתם ביקש הפרקליט לשכנע את בארטלבי לשתף עמו פעולה נשטט נימוק הידידות (כמובנה האוטנטי) ונותר הנימוק בדבר ההיגיון הנורמטיבי: גם שעה שהעלה הפרקליט את נימוק הידידות כצידוק לשיתוף פעולה, התכוון הוא לידידות בגבולות ההיגיון של שוק העבודה. אלא שטיעון ההיגיון-הנורמטיבי זר לבארטלבי, ואילו אתיקת ההנאה שבמנוחה (היעדר כל הפרעה), זרה לפרקליט.

חזרנו אפוא לדיכוטומיה שבין צו ההיגיון לבין הרצון לקבלה טוטלית ולהיעדר הפרעה. מבחינה זו משמשים קיקרו ואפיקורס כשני קטבים שלאורם ניתן להציע את הפירוש הבא ליצירה: ניתן לקרוא את הסיפור "בארטלבי הכתבן" כיצירה העוסקת במתח המתמיד הקיים בחברה בין הדרישה לפעולה נורמטיבית, על פי כללי ההיגיון, המחשבה הרציונלית והסדר החברתי המקובלים – עניינים המיוחסים ברגיל למשפט – מזה, לבין המאווים הפרטיים להיזרקות, היעזבות והיעדר כל הפרעה – המיוחסים בדרך כלל ל"היעדר משפט" – מזה. מתח זה אכן אינו זר לממלכת המשפט כמערכת של כללים הבאים לכפות דפוסי התנהגות. הוא קיים ומוחשי במשרדו של הפרקליט "ב"בארטלבי הכתבן", והוא קיים ומוחשי בכל חברה ומשטר המתיימרים לפעול לפי כללים משפטיים. משרדו של הפרקליט ב"בארטלבי הכתבן" אינו אלא מיקרוקוסמוס מרתק של משטר חברתי נורמטיבי, קרי המשפט, שבארטלבי מבקש להעמיד עצמו מחוץ לגדרותיו.

ומה על הידידות? האם אין לה כל מקום בעולם שכזה? לפי הפרשנות האמורה דומה שבמקום של משטר וסדר, היינו במקום בו שולט המשפט, חלקה של הידידות מוגבל למדי. באותו רגע שבו מתחילה ההכרעה המשפטית מתמצה הידידות ובה בעת גם מתפוגגת לאוויר. ואמנם, בתיאור שהוא אירוני עד כדי כאב, רגע השיא ביחסו של הפרקליט אל בארטלבי – אותו רגע בו נוצר לראשונה מגע פיזי ביניהם כאשר

29 אמת אמנם, כי לאחר שהוזעק על ידי בעל הבית החדש לשכנע את בארטלבי לעזוב את המקום, הציע הפרקליט לבארטלבי לכוא לביתו ולהישאר שם עד שיחליט על סידור חלופי. אולם הצעתו זו באה באיחור. בארטלבי העדיף בשלב זה שלא לעשות כל שינוי.

הפרקליט קרב אל בארטלבי ונוגע בכתפו – הוא גם הרגע בו מודיע הפרקליט לבארטלבי כי עליו לעזוב.³⁰

ו. ההעתקה, השעתוק והאידאולוגיה: ארכיטקטורה של ריבוד חברתי

בארטלבי הוא כתבן. עליו להעתיק מסמכים משפטיים במספר עותקים, ולעתים גם להשוות בין ההעתקים למקור. אף אם אין הדבר בולט לעין במבט ראשון, תפקידו של בארטלבי הוא אינסטרומנטלי בעיקרו: כתיבת המסמכים המשפטיים והעתקתם מבשילה לבסוף לנייר מסוג אחר לגמרי: כסף רב אותו מקבל הפרקליט כשכר טרחה בגין פעולותיו המשפטיות עבור לקוחותיו³¹. נייר ההעתקה הלבן משנה, אם כן, את צבעו והופך – בעזרתם האדיבה של כתבנים כמו בארטלבי, טרקי וניפרס – לנייר ירוק של דולרים. מבחינה זו אין שוני רב בין לבלרי המשפטנים ובין האלכימאים. לאלו כמו לאלו היכולת המופלאה להפוך דבר-מה חסר ערך לכזה בעל ערך רב. אך אליה וקוץ בה: לבלרי המשפטנים אינם זוכים לראות את הניירות הירוקים פרי מלאכתם המסתורית, והם נשארים לילות כימים בוהים ומעתיקים מעתיקים ובוהים בניירות הלבנים ובדיו ההעתקה השחורה המשמשת אותם במלאכתם. למעשה, בהעתיקים יומם ולילה אין הבלרים מעתיקים אלא את מעמדם שלהם עצמם. בניגוד לניירת, שעוברת אגב פעולת ההעתקה מטמורפוזה והופכת בסופו של יום לכסף, מעמדם של הכתבנים עומד בעינו ולעולם לא ישתנה.

ואכן, היצירה סובלת גם פרשנות מרקסיסטית, שלפיה פעולת ההעתקה הרוטינית והבלתי סופית בה מצווה בארטלבי אינה מתמצה רק בהעתקה פיזית של ניירת, אלא היא נושאת משמעויות עמוקות הרבה יותר. תהליך ההעתקה הגו גם תהליך השעתוק המעמדי, שטרקי, ניפרס ובארטלבי (לפחות בתחילת הסיפור) לוקחים בו חלק, אולי מבלי משים³².

30 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 33.

31 התופעה של הפיכת מסמכים לכסף (או הפיכתם לשוים יותר) אגב תנועתם, קיימת, להבדיל, בויני שטרות. מסמך סחיר עשוי להפוך בעצם סיחורו והעברתו לידי צד שלישי לבעל כוח רב יותר משהיה לו עבור לסחירותו (בטרמינולוגיה השטרית קרוי עיקרון זה בשם "עקרן הטחירות"). זוהי גם, למעשה, הדוקטרינה העומדת ביסודה של תקנת השוק. אגב, גם כאן התנועה וההעתקה (במשמעות של העברה) הן שיוצרות את השינוי. היעדר תוודח, קיפאון, מנוחה – כל אלו לא יצרו דבר.

32 מוטיב ההעתקה שבסיפור זכה לפרשנויות שונות. Schwartz, *supra* note 16, סוקר במאמרו פרשנות אוטוביוגרפית שהוצעה לסיפור "בארטלבי הכתבן", לפיה אלמנט ההעתקה שביצירה אינו אלא ביקורת עצמית של מלוויל על התקופה המוקדמת יותר בקריירת הכתיבה שלו, במהלכה עסק בכתיבת ספרות הרפתקאות קלה ולא יצר דבר-מה מקורי; שוורץ, לעומת זאת, אמנם אינו מתעלם מהאופי האוטוביוגרפי שניתן להציע למוטיב ההעתקה ביצירה, אולם הוא מעדיף לראות את סיפורו של בארטלבי כסיפור על כשלון כני האדם "להגיע" רגשית אחד לרעהו, ועל ריחוקם של סוכני המשפט מהיסוד האנושי שבחיי המציאות, המתבטא בין השאר בעיסוקם המתמיד במסמכים. עם זאת, בעקבות מגעו של הפרקליט עם בארטלבי, גורס שוורץ, עבר

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

קריאה מרקסיסטית-קלאסית של היצירה – שביסודה החיפוש אחר קנוניה אפלה מצד מייצגי העולם הקפיטליסטי – עשויה לזהות בסיפורו של מלוויל ביקורת סוציולוגית נוקבת על תהליך השעתוק הכלכלי של בעלי ההון תוך ניצול כוח העבודה הזול למטרה זו³³. הרעיון המרקסיסטי אותו ניתן לכנות "קמרה אובסקורה" (camera obscura)³⁴ מקבל בהקשר של בארטלבי משמעות מעניינת, וגם כואבת: מהתנהגותו של בארטלבי עולה, כי הוא סבור באופן סובייקטיבי שעומדת לו הזכות לבחור באופן חופשי אם לעבוד (כמו טרקי וניפרס) אם לאו. אחרי הכול, המשפט "הייתי מעדיף שלא" הרי מבטא בחירה שכזו הלכה למעשה. המציאות האובייקטיבית, לעומת זאת, הפוכה לגמרי לדימוי הסובייקטיבי המדריך לכאורה את התנהגותו של בארטלבי, והיא מדגישה, לפי קריאה זו של היצירה, את כוחה של התודעה הכוזבת. בארטלבי חווה על בשרו את האמת המרה של גורלו כעובד: אין לו בעצם כל זכות בחירה או העדפה, שכן מי שאינו עובד, למעשה אינו קיים.

דוגמה יפה למתח שבין התודעה המכוננת ובין המציאות המהופכת לה, הוא משרדו של הפרקליט, המשופע בחלונות המשקיפים החוצה. לכאורה, לשכת הפרקליט אינה אלא "חלון הזדמנויות" אחד גדול. היא מקנה לבארטלבי ולשכמתו את התחושה שאפשר להשקיף דרכה החוצה ואף להשתחרר ממנה, לצאת מרד"ת

הפרקליט טרנספורמציה חיובית ביחסו לסבל האנושי. לביקורת על גישתו של שוורץ ראו: N.M. Greenfield "Plus 'il' change, plus 'il' reste le meme": Bartleby's Lawyer and The Common Law" 24 *Osgoode Hall L. J.* (1986) 635

33 במהלך היצירה ניתן למצוא מספר עדויות המחזקות טענה זו: כבר בהחילה מעיד הפרקליט על עצמו, כי על אף שדעתו לא הייתה נוחה מאופיים החוסס של כתבניו טרקי וניפרס ומחסרונותיהם האחרים, השאירם במשרתם מפני שהפיק מהם תועלת בהיותם עובדים מועילים ביותר (ודוק: לא מכאת הידירות הפורמלית שרכש להם): מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 15 (בנוגע לטרקי) ובע' 17 (בנוגע לניפרס); אף על בארטלבי – שעה שסרב עדיין רק למעט מרישותיו של הפרקליט – מדבר הפרקליט ברטוריקה של "נכס יקר" (ובשפת המקור כ"רכישה בעלת-ערך": "valuable acquisition"); שם, בע' 26; עדויות נוספות הן אי-שביעות הרצון המתמדת שהפגין ניפרס כאשר לגובה שולחן העבודה שלו ולהתאמתו ביחס לגובה הכסא, המבטאת תנאי העסקה בלתי תקינים: שם, בע' 16; וכן חששו של הפרקליט כי מרוב העתקה נפגע כושר הראייה של בארטלבי ואפשר וזו הסיבה להעדפתו שלא להעתיק עוד: שם, בע' 32.

34 הכוונה לצורה שבה בעלי ההון יוצרים בקרב המעמד הנמוך יותר הבניה של אידאולוגיה מתעתעת, הפוכה למציאות החומרית כפי שהיא הלכה למעשה, המנטרלת את המעמד הנמוך מן היכולת להעריך נכוחה את מצבו. למעשה, ומבלי להיכנס כאן לרקירות, המדובר ביצירת תודעה כוזבת. השו: M. Barret *The Politics of Truth: From Marx to Foucault* (Cambridge, 1991) 4-5. ביטוי ספרותי מקורי וקולע לכך – המייחס למשפט כוח שכוח – מצאתי דרך מקרה ברומן מאת א' מלמד בית-ספר לבאלט (תשנ"ב) 151: "המשפט", אמר [פאבר, אחת הדמויות, כשהוא מסביר מדוע פרש מלימודי המשפטים] למורגנטאו, 'אינו אלא אחיזת עיניים מתוחכמת שנועדה לשמור את צרכניו האמיתיים, לא אני ואתה, אלא האיש הקטן ברחוב, במצב תמידי של נימנום אינטלקטואלי, בנחיתות עצומה כלפי יודעי השפה ומפעילי-המילים וכבוד השופטים. וחרץ מזה, המשפט הוא סדרה של אקטים פוליטיים מוכתבים מלמעלה, שיש לשנותם באמצעים פוליטיים. וחרץ מזה המערכת מסואבת'."

אמותיה לעבר ה"נוף" שמבחוץ. למעשה, ה"נוף" שניבט מחלונות הלשכה אינו אלא קירות אטומים מתים, שחורים ולבנים – מקטע חלקי מתוך שרשרת מתענת ואינסופית של בטון יצוק, נוקשה וחסר תקווה, שוול-סטריט ("רחוב הקירות") משופע בו. הנה כי כן, אין בוול-סטריט אלא בשורה מדומה לבארטלבי, "שבמשך פרקי זמן ארוכים היה עומד בחלונו החיזור שמאחורי המחיצה ומביט החוצה, על קיר הלבנים המת"³⁵. התודעה העצמית של בארטלבי היא אפוא השתקפות מהופכת של עולם חומרי אכזר, עולם של שליטה וכוח, עולם שיש מי שנהנה ממנו ויש מי שיוצא ממנו מופסד.

ובכל זאת, אחרי הכול, שלא כמו טרקי וניפרס, בארטלבי לפחות מנסה לשבור את המשוואה המעמדית. פרישותו של בארטלבי מתהליך ההעתקה מאימת לקטוע את שרשרת השעתוק המעמדי ולחשוף את התהליך הכרוך בהבניית אידאולוגיית הכוזב בקרב העובדים במשרד, ואולי בקרב העובדים בכלל³⁶. העדפתו של בארטלבי שלא להשוות טקסטים, בתחילה, ובהמשך שלא להעתיק ושלא לעשות כל עבודה, קטנה כגדולה, מציבה סכנה קיומית על המשך קיומו של המעמד השליט. היא מאיימת לקטוע את פס הייצור האלכימי ההופך נייר לבן לנייר ירוק, ועמו גם את שרשרת השעתוק הריבודי, שהתנהלה לה על מי מנוחות עד לבואו של בארטלבי למשרד.

אלא שפרשנות מרקסיסטית-קלאסית ליצירה מתעלמת מן ההתפתחויות שחלו בביקורת המרקסיסטית, אשר לא קפאה על שמריה והשתכללה. בעוד שמשנתו של מרקס עוסקת בדטרמיניזם כלכלי ובדיכויטומיה המעמדית שבין בעלי ההון ומעמד הפועלים דווקא, הרי שעל פי הביקורת הפוסט-מרקסיסטית, ריבוד אינו רק פונקציה של שליטה דיפרנציאלית על אמצעי הייצור, והוא עשוי להתבטא במאבקים הניטשים על משאבים אחרים מאשר אלו הכלכליים. בהקשר הרלוונטי לענייננו, עשויה קריאה פוסט-מרקסיסטית של היצירה להתרכז בריבוד שבין בעלי מקצועות חופשיים ומנהלים, המחזיקים (כצד ההון הכספי או במקומו) ב"הון" מסוג חדש הנקרא ידע, ובין העובדים הכפופים להם, שאינם פרולטריון במוכח הקלטי אלא פקירי משרד

35 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 28. לחיזור חלונות המשרד הקירות הנשקפים מהם ראו שם, בע' 14.
 36 רובין ווסט מבקרת בהקשר זה את גישתו של ברוק תומאס, המבקש לראות בבארטלבי כמייצג של מעמד פועלי החעשייה המנוצלים. אף שמדובר כאן במשרה פקידותית-משרדית שאינה דורשת כוח פיזי, טוענת ווסט, עדיין המדובר בעבודה סייפיה, מאומצת ומונוטונית, אשר עלולה להטריף דעתו של העוסק בה, לעקם את נפשו ואף לפגוע במאור עיניו. על פי ווסט, אם כבר מדובר ביצירה זו ביחסי העבודה, כי אז יש לראות בפקידי משרד כמו בארטלבי עצמו את אוכלוסיית הנפגעים ואין כל צורך לראות בבארטלבי כמייצג של אוכלוסיית נפגעים אחרת שאין הוא גמנה עמה. ראו: R. West "Invisible Victims: Herman Melville's Bartleby the Scrivener and Susan Glaspell's Jury of Her Peers" *Caring for Justice* (New-York, 1997) 218 (אותו מאמר פורסם גם ב: *8 Cardozo Studies in Law and Literature* (1996) 203).

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

שכירים כמו בארטלבי³⁷. הדגש אינו עוד על תבנית חברתית של מעמדות בהכרח, אלא על יחסי הכוח החברתיים ועל מכניזמים של אידאולוגיה ושליטה בכלל. המאבק על כוח בחברה, לפי גישה זו, אינו מתנהל רק על טובות הנאה חומריות ("הון כלכלי"), אלא גם על טובות הנאה סמליות ("הון סימבולי") ועל מונופולין השליטה באחר. השליטה על "השערים", למשל, כחלק ממנגנון ריבוי משומן של "הדרה" או "הוצאה" ("exclusion")³⁸, מהווה דוגמה יפה לכך: ארכיטקטורת המשרד של הפרקליט מחולקת לשתי ממלכות מופרדות זו מזו, האחת של הפרקליט והשנייה של הכפופים לו:

"חייב הייתי להזכיר קודם לכן את דלתות הזכויות המתקפלות שחילקו את משרדי לשני חלקים; באחד מהם ישבו כתבני, ובשני – אני עצמי. בהתאם למצב רוחי פתחתי את הדלתות או סגרתי אותן"³⁹.

הפרקליט ב"בארטלבי הכתבן" הוא "שומר השערים" במשרדו, הפותח את הדלתות וסוגר אותן לפי מצב רוחו. הוא אינו לבד. מאחוריו ניצבת מכונית המשפט השמנה והמדושנת, העוסקת רובה ככולה בהסדרת הכניסה והיציאה בשערים – בחלקם שערים של ממש (כגון בתי מעצר או בתי כלא) ובחלקם האחר שערים רעיוניים (כגון שערי כניסה למקצועות שונים, שערים שעניינם זכאות או היעדר זכאות לזכויות משפטיות וכיוצא באלו). סוכני המשפט המופקדים על "שמירת השערים" (Gate Keeping), מחזיקים לא רק בכוח לקבוע מי ייכנס בשער ומי יישאר בחוץ, אלא גם בכוח לקבוע את שיעור הנכנסים בשער לעומת שיעור הנעזבים לאנחות⁴⁰. הם

37 לריון מעניין בצמיחתה של הפרופסיה הניהולית וכצמיחתם של המקצועות החופשיים – המכרסמים בתפיסתו הדיכטומית של מרקס את מושג המעמד – ראו י' שנהב אידיאולוגיות ניהול בעידן הרציונליות (1991) 48-53. לכך שצמיחתו של מושג "העובד השכיר" יצרה חוסר-שיוויון מסוג חדש, ראו שם, בע' 34. שנהב גם עומד על הניגוד שבין תיאור דמותו הרציונלית של המנהל לעומת דמותו הבלתי-רציונלית של העובד השכיר, שם, בע' 51, 85-88, ודברים אלו עשויים להתקשר לריון שערבתי לעיל בפרק ה'.

38 לפרקטיקות ריבדיות של שליטה באמצעות מנגנונים של סגירות חברתית והדרה, ראו: F. Parkin *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique* (London, 1979) 44-73.

39 מלוריל, לעיל הערה 6, בע' 19.

40 סוגיה הממחישה זאת באופן חד למדי הנה סוגיית זכות העמידה – דהיינו הזכות להישמע בפני בית המשפט. ראו לעניין זה מאמרי: ע' דרורי "היציאה ממשטע עמק הארזים: זכות העמידה של העותר 'הנגטיבי' בבג"צ" עיוני משפט יט (תשנ"ה) 395, בפרק המבוא. על פן אחר של הבעייתיות הכרוכה בכניסה בשערי המשפט עמדה באופן קולע נ' דיו במאמרה "העני, העשיר והגשר" משפט נוסף 1 (2001) 81, 86.

"כדי ליהנות מהגנת המשפט עלינו לקבל על עצמנו, כבחינת תנאי מוקדם לכניסה בשעריו, את ההגדרות הבסיסיות שבאמצעותן המשפט עצמו ממשיג את 'הבעיה' איתה אנו מתמודדים. זו המכשלה הראשונה העומדת בפני קבוצות תלושות, אשר פעמים רבות אינן חוות את אירועי חייהן בהתאם להגדרות אלו והם אף עומדים בסתירה להן".

הבוררים בין אלו "החודרים" למשפט ובין אלו שהמשפט אינו נגיש עבורם⁴¹. הם גם הבוררים בין אלו שהתנהגותם נתפסת כלגיטימית בעיני המשפט ובין אלו שהתנהגותם אינה נתפסת כך. ברצותם יפתחו את השער וברצותם יסגרוהו. באמצעות השער ניתן לא רק לשלוט ב"אחר" אלא גם להגדירו.

שליטתה של מכונת המשפט מתבטאת, אם כן, בין השאר, בכוחה להכניס ולהוציא דרך שעריה מספר מצומצם ושרירותי למדי של משמעויות אפשריות שונות מתוך שלל המבעים האינסופי של מנעד ההתנהגות האנושית⁴². יתרה מכך, בזכותה יישמע ויהדהד קולם של הנשמעים – דהיינו אותם אלו שגופם, התנהגותם או רעיונותיהם "עוברים בשער"; ובעוונה יגווע וייחנק (או יושחק) קולם של האחרים – אלו הנותרים עומדים, כמו בארטלבי, דוממים מול אותו שער ממש.

אלא שקריאת היצירה במשקפי הביקורת האידאולוגית (העושה אמנם שימוש בכלי החשיבה המרקסיסטיים אך לא רק בהם)⁴³ עשויה להוביל למסקנה, כי השער או דלתות הזכויות שבלשכת הפרקליט הם מכשיר שליטה משני בלבד. הגדרת "האחר" כמו גם השליטה בו מתבצעות בעיקר בעזרת מכשיר ריבודי אחר, ערטילאי ושקוף יותר מדלתות הזכויות, ומוסווה בקפידה. כוונתי לשפה ולמילים, המהוות כלי הגדרה אידאולוגי פר-אקסלנס⁴⁴. למילים ולשפה – המרכיבות את השיח – נודע כוח

41 בסיפורו הקצר של פרנץ קפקא "בפתח החוק", מבקש האיש מן הכפר רשות משומר-הסף להיכנס אל החוק, אך זה מסרב להכניסו. "הלא הגישה אל החוק אמורה להיות חופשית לכל אדם ובכל עת" אומר בלבו האיש מן הכפר ומתיישב בצד הפתח על שרפרף שנתן לו השומר ומחכה ימים ושנים. ראו פ' קפקא סיפורים ופרוזה קטנה (תשנ"ג) 112 (תורגם על ידי א' כרמל). הסיפור תורגם גם על ידי א' המרמן ופורסם תחת הכותרת: פ' קפקא "לפני החוק" רופא כפרי (תשנ"א) 222. לעיון פרשני בסיפור ראו ע' אלון "פרנץ קפקא – לפני החוק, עם פירוש הפרעושים" מחברת שדמות 13 (2000).

42 בכך היא יוצרת את מה שמכונה "המציאות המשפטית" (או "האמת המשפטית") – בנבדל, למשל, מן האמת העובדתית-ההיסטורית או מהאמת המוסרית או הדתית. לתפיסה לפיה ידו של המשפט (קרי ידה של המציאות המשפטית) קצרה מכדי להת מענה למכלול הפעולות האנושיות, ראו ש' אלמוג וא' בן זאב "המציאות המשפטית – על שפיטות וגבולות המשפט" מחקרי משפט יב (תשנ"ו) 369.

43 לצורך הדיון כאן, כ"ביקורת האידאולוגית" כוונתי למתודולוגיית הניתוח של מוסדות חברתיים שבמרכזה עומדת השפה, כאחד מכלי הקיבול המובהקים לאידאולוגיה. מעצם טיבה וטבעה, מתודולוגיית ניתוח זו גנה ביקורתית, להכדיל מתורות "ניטרליות" של אידאולוגיה.

44 ראו: V.N. Volosinov *Marxism and the Philosophy of Language* (New-York, 1973), המדגיש בהקשר זה את תפקידם של האמצעים הסימבוליים, וכראש וכראשונה השפה, בהעברתם של מסרים אידאולוגיים ובכינונם של אלו בתודעה. על פי גישה זו, המילה אינה רק הסמל בצורתו המובהקת, אלא היא גם סמל אשר נראה ניטרלי, דהיינו כזה אשר הופך את המסר האידאולוגי שבו לכלתי נראה. על כוחן של השפה והמילים לכסות יותר מאשר לגלות כבר עמד ח.ג. ביאליק: "הרי הדבר ברור, שהלשון לכל צרופיה אינה מכניסה אותנו כלל למחיצתם הפנימית, למהותם הגמורה של דברים, אלא אדרבה, היא עצמה חוצצת בפניהם. מחוץ למחיצת הלשון, מאחורי הפרגוד שלה, רוחו של האדם המצרטלת מקליפתה הדבורית, אינה אלא תהיה ותהיה תמיד". ראו י' בן-אהרון וע' אלון "גלוי וכסוי בלשון: ח.ג. ביאליק – מסכת" מחברת שדמות 8 (1997) 7-6.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

אידאולוגי מאין כמותו, וככאלו הן עשויות לשמש לכינונם ולשימורם של יחסי כוח ודומינציה בחברה⁴⁵. עיקור השפה, המילים וההגדרות המילוליות השגורות מאופיין הניטרלי וה"נקי" כביכול, עשוי לחשוף את מנגנוני הדומינציה העומדים ביסוד יחסי העובד-מעביד במשרדו של הפרקליט, בפרט, וביסוד כל מערכת של משטר חברתי, בכלל. בעצם הגדרתם של הפרקליט כ"מעסיק" ובארטלבי כ"כתבן" טמונות לא רק הפררוגטיבה של הפרקליט למול חובת הציות של הכתבן, אלא גם כוחו של הפרקליט להגדיר את המציאות בממלכתו, ועמו גם כוחו להגדיר את המסר לקבל עליו מציאות זו כ"אחר". אכן, במקום שישנה שפה וישנו שיח, ישנה גם אידאולוגיה. השתלבותו של המשפט במערך המורכב של שיח ואידאולוגיה, היא טבעית ודו-כיוונית: המשפט הוא אשר הופך את המילים והשפה לבעלות כוח נורמטיבי, ואילו המילים והשפה הן אשר מנטרלות את המשפט מאופיו הכוחני, השרירותי והפרגמנטי ומשוות לו חזות מדעית-אובייקטיבית, נקייה, בלתי פוליטית, ומאליו גם לגיטימציונית.

התובנה הפרשנית שאני מבקש לחלץ בהקשר זה, היא בראייתו של הסיפור על בארטלבי כסיפור על כינונם ושעתוקם של יחסי כוח חברתיים באמצעות האידאולוגיה הטמונה בשפה, במילים, בטקסטים המשפטיים ואולי יותר מכל בעצם העתקתם הבלתי פוסקת של טקסטים אלו, שבה מצווה בארטלבי ושבה הוא מואס. ההעתקה הנה עיסוק במילים ובניירת, ממש כמו מכונת המשפט שכולה מילים וניירות, ושבה האדם קיים לעתים רק ברקע הנייר, או על הנייר, אך לא בתלת-ממד. ממש כמו בעולמו של בארטלבי, כך בעולם המשפט: בפטישיזם לנייר ולדיו, בעצם המיקוד בניירת ובפעולות ההעתקה (כמו גם בחדילה ממנה), מוסט הזרקור מהמושא העיקרי של המשפט: האדם. העיסוק הבלתי פוסק בשפה ובנייר המתעד אותה מסתיר לא רק את דפוסי השליטה בחברה, אלא גם את קרבנות החברה, שהם לא פעם גם קרבנותיו של המשפט⁴⁶.

לעתים, מפליאה השפה לעשות, ובאמצעות האידאולוגיה המוצפנת בה היא מסתירה מקרבנות החברה את עובדת היותם קרבנות. שלא כמו טרקי, ניפרס וג'ינג'ר

45 למחקר מרתק המנסה להתחקות אחר טכניקות אידאולוגיות-סימבוליות של השפה, המשמעות לכינונם ולשימורם של יחסי הכוח החברתיים, ראו: J.B. Thompson *Ideology and Modern Culture – Critical Social Theory in the Era of Mass Communication* (Cambridge, 1990) 52-67. על ההבדל בין תפיסה ביקורתית של מושג האידאולוגיה ובין תפיסה "ניטרלית" של מושג זה, ראו: *Ibid.*, at pp. 5-11.

46 השו: West, *supra* note 36. ווסט טוענת, כי הסיפור על בארטלבי מזכיר לנו את עובדת קיומם של קרבנות אמיתיים – לא הירואיים – אנשים אמיתיים הסובלים פגיעה רצינית אך סמויה. קרבנות אלו הנם קרבנות סמריים, כיוון שהעול שנגרם להם מוצפן במנגנונים של לגיטימציה ורטוריקה של שלטון החוק. עם זאת, ווסט אינה פסימית. רגעים של צדקה אמיתית הבאה מבעל הכוח כלפי החלש (כמו הצדקה והמקלט שהציע הפרקליט לבארטלבי) הם אמנם רגעים נדירים אך הם מתרחשים. סיפורו של בארטלבי, על פי ווסט, אולי יותר מכל מרגיש את קיומם של רגעים שכאלו, ומלמד כי על אף שבדרך כלל אין למצוא אותם בעולם המשפט (שהוא עולם של זכויות וחובות), הרי שאין הם נדירים כל כך בעולם המציאות.

נאט, בארטלבי, כך נדמה, מודע לקרבן שהוא מקריב, והוא כאילו נאבק בו. בפלישתו למשרד והשתכנותו שם דרך קבע ניכר ניסיון להיכנס בשערים שלא בשעות המקובלות, ובכך כאילו לשבור את מנגנון ההדרה וההוצאה. פרישתו של בארטלבי מההעתקה (ואולי גם פרישתו מהעולם בכלל) היא ניסיון לפצח את הקוד ההפוך שיוצרת האידאולוגיה. אלא שהקרבן הגדול ביותר של בארטלבי בהקשר הזה הוא שהוא נכשל בכך. בארטלבי אינו יכול להגדיר את עצמו ואת גורלו בעצמו. הפרקליט, המייצג את עולם המשפט, הוא זה שמגדירו, וכאשר הוא מפסיק לעשות כן, הולך בארטלבי, בדרכו האיטית והסגפנית, לבית עולמו, וחלל להתקיים.

ז. הפיקוח והתביעה לפרודוקטיביות: פוקו

את פרישותו של בארטלבי מההעתקה ניתן גם לראות כניסיון אבוד מראש להשתחרר מהפיקוח, מהשליטה ומהדרישה התובענית להיות פרודוקטיבי, המופנים כלפיו. אכן, קשה להתעלם מעצמתה הכולטת של הדרישה החברתית הבלתי פוסקת לפרודוקטיביות של הפרט, אשר עולה מהסיפור⁴⁷. תביעה זו מובלטת דרך השתוממותו של הפרקליט נוכח העדפתו המחוצפת של בארטלבי שלא לעבוד, ודרך ניסיונותיו החוזרים והנשנים להחזיר את בארטלבי למעגל העבודה.

מישל פוקו – פילוסוף צרפתי שעסק, בין השאר, בחקר מוסדות הענישה, הפיקוח והשיגעון – מציין בספרו "תולדות השגעון בעידן התבונה", כי בית החולים הכללי בפריז שהוקם בצו משנת 1656 נועד להתמודד עם בעיית האבטלה שהייתה ברחובות צרפת יותר מאשר עם מחלות ותחלואים פיזיים-רפואיים. כמוסד של כליאה, הוא בלע לקרבו את קיומה של בעיית האבטלה ועמה גם חולים חברתיים אחרים. בתוך שנים אחדות, מציין פוקו, קיבלה התופעה ממדים אירופיים:

"בטרם תקנה לה הכליאה את המוכן הרפואי שאנו נותנים בה, או שרצוננו להניח לפחות שהוא מצוי בה, נוצר בה צורך מסיבה שהיתה שונה לגמרי מעצם הראגה לריפוי חולים. דרושה היתה מחמת ציווי של עבודה. אהבת-הבריות שלנו מעדיפה לזהות את סימניה של נדיבות-לב כלפי המחלה במקום שאין אתה מוצא בו אלא את גנותה של בטלה... זו פעם ראשונה הוחלפו אמצעים שליליים בלבד של

47 לרעיון הפרודוקטיביות – שכיניו המורדני (והמתעתע) יותר הוא "פריין העבודה" – נודע תפקיד משמעותי בפיקוח ובשליטה על בני האדם, באמצעות הפיכתו של העובד מסובייקט לאובייקט. ראו לעניין זה "שנהב" על ההכניה החברתית של פריין העבודה" שנתן משפט העבודה ג' (תשנ"ב) 193; מעניין לציין, כי הדרישה לפרודוקטיביות של האדם מופיעה גם ביהדות, והיא נגזרת לא רק מטעמים חברתיים, אלא גם מטעמים דתיים הלכתיים. ראו מאמרו של הרב ש' גורן "על מוסר העבודה" משנת המדינה (תשנ"ט) 85. הרב גורן פותח את מאמרו בתיאור הבא: "בסולם הערכים של היהדות נמנית מצות העבודה מעיקרי היסוד של תורת ישראל והיא נחשבת לערך עליון מקודש".

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

הרחקה באמצעי של כליאה; האיש המובטל שוב לא גורש ולא נענש; סיפלו בו, על חשבון האומה אך במחיר חירותו האישית"⁴⁸.

הנה, גם בארטלבי שלנו מצא עצמו לבסוף במוסד כליאה ושם גם נפטר⁴⁹. החברה, המשפט, מערכת הפיקוח מטילת המשמעת – כולם בלעו אותו באחת והוא לא יכל להם. בהעדפתו שלא לעשות דבר (אף לא להסתלק מהבניין בו שכן משרדו של הפרקליט, לאחר שהפרקליט עצמו העביר את לשכתו למקום אחר), זרע בארטלבי סביבו "מחלה" הצריכה ריפוי בדמותם של הבידוד והכליאה. ואמנם, כשמבקר הפרקליט את בארטלבי בכלא, הוא מציג לו את מוסד הכליאה באור חיובי, מרפא-מתקן, כאילו אין המדובר כלל בבית מאסר:

"מאחר שלא הואשם בעבירה שיש עמה קלון והיה שקט ובלתי מזיק בכל הליכותיו, התירו לו לשוטט בחופשיות בתוך הכלא, בעיקר בחצרות הדשא הפנימיות. וכך מצאתי אותו שם, עומד לגמרי לבדו בחצר השקטה מכולן, פניו מופנים אל קיר גבוה, ומסביב מציצות בו מהחרכים הצרים של חלונות הכלא – כך היה נדמה לי – עיני רוצחים וגנבים.

'בארטלבי!'

'אני מכיר אותך', אמר בלי להביט לאחור, 'ואינני רוצה לומר לך דבר'. 'לא אני הבאתי אותך לכאן, בארטלבי, אמרתי, וחשתי כאב חד למשמע החשד המרומז. 'ובשבילך, המקום הזה אינו צריך להיות רע כל כך. שום דופי אינו דבק בך בגלל היותך כאן. הבן, אין זה מקום עצוב כל כך כפי שאולי נדמה. ראה, שם השמים, וכאן הדשא"⁵⁰.

קריאתה של היצירה מזווית זו תחפש את סימני הדיכוי השזורים ומובנים בה, אך לא את המעמדות. אצל פוקו המערכת מתנהלת מעצמה, והדגש הוא על המכניזמים החלליים-ארכיטקטוניים המאפשרים אותה, כגון מוסדות הענישה והכליאה. קריאה כזו מנסה לעקר את הניטרליות של החלל ולחשוף את הארכיטקטורה והחלל כמערכת

48 מ' פוקו תולדות השיגעון בעידן התבונה (מהדורה חמישית, 1992) 43-45 (תורגם על ידי א' אמיר).

49 ריצ'רד וייסברג מבקש לראות את סיפורו של בארטלבי כהכנה (מרוככת) ליצירה האחרונה שכתב מלוויל "בילי באד", דהיינו כסיפור העוסק בהתייחסות חברה נוצרית לזר פגני, לא וורבלי, הקורא תיגרו על הקונפורמיזם הנוהג בה. לפי גישה זו כליאתו של בארטלבי אינה קשורה בחוסר הפרודוקטיביות שהפגין, אלא היא מעין פתיחה של הליכים פליליים שמארגנת קבוצה של חדי לשון כנגד איש חלש, המתנהג בצורה שונה מהם לחלוטין. ראו: R.H. Weisberg *The Failure of the Word: The Protagonist as Lawyer in Modern Fiction* (New-Haven, 1984) 133-134. ווסט חולקת על וייסברג בנקודה זו: West, *supra* note 36, at p. 238.

50 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 43.

אופטית שמלווה את המבט המפקח, הממקטר, מתוך הנחה כי במקום בו יש מבט, יש גם פיקוח⁵¹.

ואכן, בית הכלא אליו נשלח בארטלבי הנו מרכז תוסס של מבטים מכל עבר: מבטם של רשויות הכלא שמתירות לבארטלבי להסתובב בחצרות הדשא כיוון שלא הואשם בעבירה שיש עמה קלון; מבטם של האסירים האחרים; ומבטו של הפרקליט – שמנסה אמנם לשכנע את בארטלבי כי שום דופי אינו דבק בו בשל שהותו בבית הכליאה, ובכל זאת אינו יכול לזהות את השוכנים במוסד זה אלא כרוצחים וגנבים. רק מבטו של בארטלבי חסר לנו.

באופן מעניין (אף כי לא מפתיע), המבט המפקח ומשליט המשמעת אינו קיים רק בבית הכלא, אלא גם בארכיטקטורה הפנימית המאפיינת את משרדו של הפרקליט, ואולי אין בעצם הכולל רב בין שני המוסדות: אם הזכרתי קודם לכן את שתי הממלכות הנפרדות שיצר הפרקליט במשרדו – האחת לעצמו והשנייה לכתבניו – אוסיף ואעיר כעת כי בתחילת הסיפור מפנה המספר לבארטלבי מקום דווקא בממלכתו שלו, אף כי מחיצה מתקפלת ירוקה מפרידה ביניהם:

”החלטתי להקצות לבארטלבי פינה ליד הדלתות המתקפלות, אבל מהצד שלי, כך שהאיש השקט הזה יהיה נכון תמיד לפקודתי במקרה שיתעורר צורך באיזה שירות קטן... כדי להגביר עוד יותר את הסידור המועיל רכשתי מחיצה מתקפלת ירוקה שתוכל לבודד לגמרי את בארטלבי ממראה עיני, אם כי לא להרחיקו מקולי. וכך, במובן מסוים, פרטיות וחברה נקשרו יחדיו”⁵².

לכאורה, בכך קירב הפרקליט את בארטלבי אליו מלכתחילה, ועל כן התנהגותו כפזיז הטובה כביכול של בארטלבי מעוררת פליאה, שלא לומר מעבר לכך. למעשה, הפרקליט התקרב לבארטלבי יתר על המידה וחנק אותו במבטו המפקח. הדרך היחידה העומדת בפני בארטלבי כאובייקט של פיקוח והטרדה היא אפוא בהעדפתו להשתחרר מפיקוח זה, אגב טריקת דלת בפני התביעה הבלתי פוסקת כלפיו שימשיך להפיק תועלת. מלחמתו של בארטלבי מתמצה ביצירת בלגן פסיבי בסדר הארכיטקטוני

51 לניתוח “פוקויני” מרתק של ארכיטקטורת בתי המשפט בתל-אביב ראו א' פלדמן “שירת הסירנות: שיח והלל בבית-המשפט” תיאוריה וביקורת 1 (1991) 143.

52 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 19. הקישור בין משרד הפרקליט לבית הכלא נרמז גם באמצעות הצבע הירוק הנשזר בשני המוסדות: במשרד זו המחיצה הירוקה, ובבית הכלא אלו הם חצרות הדשא, שבהם מתירים לבארטלבי להסתובב. מעניין, שהצבע הירוק שולט גם בכתי-חולים – אחד ממוסדות הפיקוח שעליהם, כאמור, עומד פוקר. הנה, אפוא, נסגר לו מעגל שלם של פיקוח וענישה, המתחיל במשרד (מקום העבודה), נמשך בבית-החולים (המקום שנועד, ביסודו, ל”חיקום” או ל”ריפויים” של המסורבים לעבוד) ונגמר בבית-הכלא (מקום הענישה). בביוגרפיה של בארטלבי נעלם השלב האמצעי, משל ויתרה המערכת החברתית אפילו על מראית העין של “ריפוי” של “החולה” המסורב לעבוד, והשליכה אותו ישירות ללוע בית הכלא. בארטלבי כאילו נענש בלא ששפט קודם לכן.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

הממשטר, פרי מלאכתם של מעצבי הפנים והחוץ של הכוח החברתי. מיותר לומר, כי במלחמה מול כוחות שכאלו אין הניצחון יכול להיות אלא ניצחון פירוס.

ח. דמותו הכפולה של המשפט: בארטלבי והמשפט כחווה ולילית

עד כה ביקשתי לעסוק בסיפור "בארטלבי הכתבן" משלוש זוויות ניתוח פרשניות שונות. זווית הניתוח הראשונה ביקשה להשקיף על היצירה ככזו העוסקת במתח האלמותי שבין צו ההיגיון, המחשבה והגורמטיביות, מזה, ובין השאיפה הפרטית הטבעית להיעזבות, להיעדר כל הפרעה ולמנוחה, מזה. ביסודה של דרך הניתוח השנייה עמדה ההצעה לראות ב"בארטלבי הכתבן" סיפור על כינונם ושעתוקם של יחסי הכוח החברתיים באמצעות מנגנונים משומנים היטב אך סמויים של אידאולוגיה, המוצפנים בשפה, בשיח ובמוטיב ההעקה. דרך הניתוח השלישית ביקשה להאיר את היצירה באורו של זרקור הפיקוח, המשמעת והענישה, דהיינו כיצירה העוסקת בתביעה הבלתי פוסקת לפרודוקטיביות, ובהענשתו חסרת הרחמים של כל המעז להפר תביעה אכזרית זו.

על אף ההבדלים המהותיים בין כל אחת משלוש דרכי הניתוח הללו, מתודת הניתוח שעמדה ביסוד כולן הייתה מתודת ניתוח מוניסטית: כל אחת משלוש הפרשנויות, בדרכה היא, ביקשה לחלץ מן היצירה – כיצירה ספרותית שהמשפט נוכח בה – מוטיב אחד מרכזי הבא לחאר את המשפט ככזה או כאחר. כך למשל, הגם שדרך הניתוח הראשונה שהצעתי תפסה את היצירה כעוסקת במתח שבין שני קטבים, הרי שהמשפט התבטא רק באחד מהם, דהיינו באותו סדר חברתי כופה המבוסס על צו ההיגיון והמחשבה הרציונלית והמחייב התנהגות נורמטיבית. הקוטב האחר, היינו השאיפה הפרטית להיעזבות במנוחה ולהיעדר כל הפרעה, סימל שם היעדר משפט. בדרך הניתוח השנייה השתקף המשפט (לרבות הטקסטים, הניירת, השפה והשית המייחדים אותו, אך בעיקר פרקטיקת ההעקה המאפיינת אותו) ככלי אידאולוגי מובהק המשמש לכינונם ושימורם של יחסי הכוח החברתיים באמצעות מנגנונים של לגיטימציה ותוך הסתרת המוטיביים הכוחניים העומדים ביסודו. דרך הניתוח השלישית, לעומת זאת, העדיפה לראות את המשפט כממלכה אכזרית ומשומנת של פיקוח, משטור וענישה של קבוצות אוכלוסייה מסוימות שאינן מביאות לחברה כל תועלת.

כעת מבקש אני להציע דרך קריאה רביעית ליצירה, אשר בנבדל משלוש דרכי הקריאה הקודמות אינה מוניסטית אלא דואלית באופייה. על פי אותה דרך שאבקש מיד לסלול, אין לייחס ליצירה "בארטלבי הכתבן" מסר חד-משמעי ואחד דווקא על ממלכת המשפט, כי אם מסר כפול על אופייה האניגמטי של ממלכה מרתקת זו. פרשנות זו עדיפה בעיני דווקא על שום שאינה החלטית כל כך. יש בה גם "מדוכשה" וגם "מעוקצה" של תופעת המשפט ובכך מתקרבת היא יותר לעולם המציאותי והמורכב. היא מביטה על המשפט גם כממלכה מכובדת וחיונית לקיומה של כל חברה

מסודרת, אך גם כמכונה משומנת אלימה ומסוכנת, בעלת כוח משיכה רב, העלולה לתבוע קרבנות.

מקור השראה לפרשנות דואלית זו שימש לי המיתוס העוסק בכפל דמותה של האישה בעיני הגבר. בספרה "חוה ולילית" עוסקת ד"ר ניצה אברבנאל בפיצול זה בדמות האישה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בטקסטים יהודיים שונים הקשורים בסיפור הבריאה של אדם וחוה, וזאת תוך שילוב הגותם ותורתם של פרויד ויונג כמפתח להבנת פיצול זה (שילוב אשר אינו מענייננו כאן)⁵³. כפל דמותה של האישה התגלה באותם מקורות ספרותיים באמצעות שתי דמויות נשיות קוטביות: הדמות האחת, חוה, הגנה דמות המיוצגת על ידי דימויים חיוביים: גוות-בית, נאמנה, מסורה ואחראית להמשך קיומו וביטחוננו של התא המשפחתי. לעומתה עומדת הדמות השנייה, לילית, הדמות הייצרית, המושכת, הכוחנית, שאינה כבולה למסגרת המשפחתית, הסוחפת להרפתקה ומאיימת על התא המשפחתי. שתי הדמויות המיתיות חוה ולילית – שעל פי אברבנאל קיימות בגרסאות ספרותיות בתרבויות שונות – מופיעות באגדה עממית כמסורת היהודית הקדומה. על פי אותה מסורת, לא חווה הייתה אשתו הראשונה של האדם בגן-עדן, אלא לילית שנבראה מן האדמה, ממש כמו האדם עצמו. מכיוון שלילית לא קיבלה על עצמה את מרותו של האדם הראשון, שכך התפארה בכך שהיא שוות מעמד לו, היא לא זכתה להאריך ימים עמו, ואת מקומה החליפה חוה, הרעיה הנאמנה ועזר כנגדו, בשר מבשרו ועצם מעצמותיו⁵⁴. אברבנאל מאפיינת את חוה ולילית כניגודים קוטביים ארכיטיפיים, המובנים בתפיסת הגבר את האישה:

"האמביוולנטיות ביחס לאשה... מוצאת את ביטויה בשני אבות-טיפוס נשיים מנוגדים: האישה החיובית הנאמנה, המוסרית – 'האשה הלבנה' – זו האישה האהובה, הנבונה, שתפקידה המרכזי הוא לשמור על התא

53 נ' אברבנאל חוה ולילית (1994). אברבנאל הגנה פסיכולוגית וחוקרת תרבויות קדומות, מיתוסים ופולקלור תוך שילובם של היבטים פסיכולוגיים עם היבטים ספרותיים. מחקרה "חוה ולילית" מהווה עדות מרתקת לכך שהקישור הבינתחומי בין עולם הספרות לעולמות דיסילינריים אחרים אינו נתלתו היחידה של זרם המחקר המשפטי המכונה "משפט וספרות", אלא הוא מתבטא, למשל, גם בגשרים ובקשרים המחקריים המתקיימים בין חקר הספרות וחקר הפסיכולוגיה. שם, בע' 16 מעירה אברבנאל, כי "את כלי המחקר [לחיבורה] מספקת החשיבה הפסיכולוגית הרואה בספרות – בספרות העממית או בספרות הקאנתית – מערכת סמלים אוניברסליים ותכנים קמאיים המבטאים את נפש האדם... על-פי אותה שיטת חשיבה פרויד ויונג מתייחסים לטקסטים מן הספרות כשוויים בערכם לארועים מן החיים. ואף יתרה מזאת, הן פרויד והן יונג ראו באמנות ובספרות בכוחה נאמנה לתכניו הפנימיים של האדם, למערכת הערכים שלו, לנורמות ההתנהגות שלו, לקונפליקטים ולמאבקים המאפיינים את קיומו. ועל כן הם ייחסו לאמנות יכולת ביטוי הנושאת פוטנציאל להכנת רוח האדם".

54 ראו שם, בע' 25-26. אלוהים העניש את לילית וגור מיתה על מאה מילדיה, בני השדים, כך מוסבר שם, ואולם לילית עצמה נמלטה מקללת המוות שהוטלה על האדם הראשון, וזאת מאחר שפרידתם התרחשה זמן רב לפני שחטא האדם וגורש מגן-עדן. ראו שם, בע' 27.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

המשפחתי ועל ההמשכיות התרבותית-המסורתית; ומולה – האשה הייצרית המושכת – 'האשה השחורה', שביכולתה למשוך ולפתות. זו האשה שהיא בעלת מיניות משל עצמה, שטמונים בה גם כוחות הרס משום שאין היא מחוייבת בשמירת המסורת התרבותית"⁵⁵.

במקורות הנזכרים באותו מחקר מופיעה אם כן דמות האישה במפוצל, בכפל דמות: חווה ("האישה הלבנה", "החיובית") ולילית ("האישה השחורה", "השלילית"). זוהי האניגמטיות שאני מבקש לייחס כאן (בשינויים המתחייבים מאופי האנלוגיה) גם לממלכת המשפט בכלל⁵⁶, ולממלכת המשפט כפי שהיא משתקפת לדעתי מהיצירה "בארטלבי הכתבן", בפרט.

קריאתו מחדש של הסיפור כראייה זו תמצא בו מסר כפול על תופעת המשפט, אשר בעת ובעונה אחת בא להדגיש את כוליותו וחיוניותו של המשפט להמשך קיומה של חברה, מחד גיסא, ואת כוחו הדרוסטי, המעוות, ואת חוליו הפוטנציאליים, מאידך גיסא. ואמנם, בממלכת המשפט המשתקפת בסיפור על בארטלבי ניתן למצוא גם את חווה וגם את לילית, ואולי אין זה מפתיע שסיפור הבריאה או סיפור האדם הראשון וגן העדן מוזכרים או מרומזים ביצירה יותר מפעם אחת⁵⁷.

55 שם, בע' 15.

56 ההקבלה בין הנשיות לבין המשפט היא מעניינת ומצריקה כשלעצמה מחקר נפרד. לענייני די להזכיר בהקשר זה את דימיון האמנותי של המשפט כמתגלם דווקא בדמות אישה שעיניה מכוסות, ראו: 1727 (1987) *96 Yale L.J.* "Images of Justice" D. Curtis & J. Resnik, וכן את העובדה, כי ככמה מהלשונות האירופאיות המילה "משפט" הנה שם עצם נקבי. כך למשל בלשון הצרפתית (La Loi) וכך גם בלשון הגרמנית (Die Justiz); גם בצירופי המילים "ממלכת המשפט" או "מכות המשפט" – בהם עשיתי שימוש במהלך המאמר – מקבל המשפט אופי נשי שיש בו מעט מחווה ("ממלכה" או "מלכות" הגן מילות תואר חיוביות) ומעט מלילית (הצירוף "מכות המשפט" טומן בחובו כוח רב ובהקשר המקובל בדרך כלל רבק בו אופי שלילי, הרסני, דורסני); לשימוש שנעשה לאחרונה במיתוס על לילית – השלילית מבין שתי הדמויות הנשיות הארכיטיפיות – לצורך ניתוח פמיניסטי של המשפט, ראו: O. Kamir *Every Breath You Take – Stalking Narratives and the Law* (Michigan, 2001).

57 בראשונה, כאשר הפרקליט מגלה שבארטלבי מתגורר במשרדו גם מעבר לשעות העבודה, ותוקפת אותו מלנכוליה קשה נוכח בדירתו האיומה של בארטלבי הנגלית עתה לפניו: "לפני כן לא התנסיתי אלא בעצבות לא בלתי נעימה. הקשר האנושי המשותף סחף אותי כעת לקדרות בלי מצור. מלנכוליה אחותית! מפני ששנינו, אני ובארטלבי גם יחד, בניו של אדם הראשון אנהנו", מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 27-28. אגב, ביסודה של אמירה זו של הפרקליט עומדת בעצם רטוריקה של זכויות אדם, שלפיה הבסיס להבנת יוצא-הדופן ולכיבוד זכויותיו הוא היותו בן-אדם ככל בני האדם; בשנייה, כאשר מודיע הפרקליט לבארטלבי כי עליו לעזוב ללא תנאי את המשרד בתוך שישה ימים, שם, בע' 32. כאן אפשר בהחלט למצוא רמיזות לסיפור הגירוש מגן-עדן, ואף לששת ימי בריאת העולם; ובשלישית, מזכירים ששת ימי הבריאה שוב (הפעם במפורש), כאשר הפרקליט מציין באחד מרגעי המשכר, כי:

"אט אט הגעתי להכרה שצרוחי אלה, בנוגע לכתבן, נועדו לי מששת ימי בראשית, וההשגחה העליונה שיכנה אצלי את בארטלבי מסיבה מסתורית כלשהי, שאין בן תמותה כמותי יכול לרדת לעומקה... התכלית היעודה של חיי

על האופן שבו סיפורו של בארטלבי משתלב באורח ספציפי בדגם הכפול של המשפט כחווה והמשפט כלילית אעמוד מיד. אולם קודם לכן, ברצוני להסביר בקצרה מדוע אני סבור כי הדגם הארכיטיפי הכפול של חווה ולילית – שביסודו אפיין את הכפילות הטבועה בדמותה של האישה כאותן תרבויות שבלבן הוא צמח – עשוי להיות רלוונטי לצורך הבנת האופן שבו המשפט, כתופעה חברתית (אוניברסלית כמעט), נתפס בעיני הבריות או נחוה על ידן. ובכן, חווה – על שום מה? על שום שכדומה לחווה, האחראית על המשך קיומו של התא המשפחתי, המשפט אחראי להמשך קיומו של המבנה החברתי; על שום שהמשפט, על כל מגרעותיו, עדיין נחשב בתרבות המודרנית כערובה המרכזית לקיומו של סדר חברתי ולשמירתן של חירויות יסוד, בעוד שבלא משפט ישררו כאוס ואנרכיה, וכל דאלים גבר; ולבסוף, על שום שעבור רבים מסמל עדיין המשפט ערכים של צדק, אמת והכרעה אובייקטיבית הזוכה ללגיטימציה רחבה.

ולילית – על שום מה? על שום כוחו האלים של המשפט (בו נגעתי חלקית בפרקים הקודמים); על שום הסכנה הטמונה לכל חברה בשימוש בלתי מושכל בכלי זה; על שום השבירות המוסריות העלולות לבוא בעקבותיו; ועל שום כוחה של מכונת המשפט לבלוע ולהעלים דברים: לעתים, רעבה של זו אינו יודע שובע. לא תמיד היא בוררת את מזונה. כמערכת רבת-כוח של אכיפה וענישה, עלולה היא לעתים לבלוע לתוכה קרבנות חפים מפשע, ולעתים אף להסתיר את הסבל הרב שמסבים גלגליה המשומנים לנתיניה (בין משום שגלגלים אלו פועלים לאט מדי ובין משום שהם פועלים מהר מדי); מכונת המשפט כלילית, היא גם מערכת מתעתעת, שרוב צרכניה תמימים ורדומים מכדי להבינה או מכדי לדעת להשתמש בה⁵⁸. היא מבקשת להכריע בסכסוכים על רקע עקרונות משפטיים, אקדמיים כביכול ו"נקיים" מפוליטיקה, ובכך היא מסתירה ומעלימה את היסודות השרירותיים והבלתי רציונליים הגלומים בה; ולבסוף, בהתחשב בכוחה העצום לנתק אנשים ממשפחותיהם ולהשליכם למרתפי המאסר, להפריד משפחות מיקיריהם וילדים מהוריהם, להרוס מבנים, לכלוא בני אדם בבתי משוגעים, לפסוק סכומי פיצוי העלולים להביא את הנתבע ומשפחתו לכלל רעב, לסרב להתערב בעתירה שהיא מפלטו האחרון של אדם שהשלטון חבט בו אנושות (ואלו הן רק מעט שבמעט מתוצאותיה האלימות) – מכונת המשפט היא במובנים

חרדה להכרתי. ייתכן שאחרים נועדו לבצע תפקידים נשגבים יותר; אבל שליחותי בעולם הזה, בארטלבי, היא לספק לך חדר משרד לכל פרק זמן שתמצא לנכון להישאר", שם, בע' 37.

58 מה גם שהמשפט אינו נגיש וזמין לכולם באופן שווה, ואף אלו שהוא נגיש עבורם אינם תמיד מבינים על נקלה את שפתו המורכבת. השו"מ' מאוטנר "המשפט הסמוי מן העין" אלפיים 16 (תשנ"ח) 45, 66-67; ראו גם מאמרה של זיו, לעיל הערה 40.

סיפורו של בארטלבי, והמשפט כחווה ולילית

רבים לילית גם על שום הדימוי האלים, הקשה, ההרסני והבלתי אנושי הדבק בה לעתים⁵⁹.

הדגם הכפול של חווה ולילית עשוי, אם כן, להמחיש באופן יפה את המתח המתמיד הקיים בין הדימוי החיובי של המשפט כמנגנון אנושי להכוונת דרכי התנהגות בלעדיותם תתקשה בדרך כלל חברה להתקיים, וכמנגנון לפתרון סכסוכים המוביל לגילוייה של האמת (יסוד החווה שבמשפט), ובין הצדדים האפלים של המשפט, אשר חובה עלינו לפתח מודעות כלפיהם ולרסנם, כגון היותה של מכונת המשפט מערכת כוחנית, לעתים שרירותית, חמקמקה ובעלת פוטנציאל של הרס ועיוות (יסוד הלילית שבמשפט)⁶⁰.

ודוק: תהיה זו טעות לסבור, כי המשפט מגלה את אופיו הכפול בצורה בינארית, פעם כחווה ופעם כלילית. ככל תופעה חברתית, דווקא הערבוּב שבין שני פניו השונים כל כך, הוא זה אשר יאפיין את התופעה. במילים אחרות, הגם שאין ספק שבמקרים קיצוניים עשוי המשפט להתגלות כהתגלמות טוטלית של אחד משני הקטבים (אם לטוב ואם לרע), לרוב, תכונותיו החיוביות ותכונותיו השליליות של המשפט משמשות בו בערבובייה. תיאור מדויק יותר של המשפט – על פי האנלוגיה של חווה ולילית – ידגיש, אם כן, דווקא את הרצף הדיאלקטי שעל פניו נע המשפט, כתופעה חברתית, בין שני היסודות האמורים.

59 על פי הטרימינולוגיה של הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה, אקטים של פרשנות שיפוטית הם במקרים לא מעטים אקטים שרירותיים וחד-פעמיים של "אלימות סימבולית" (Symbolic Violence), והם מתאפשרים, בין היתר, נוכח האלסטיות של השפה. ראו: P. Bourdieu "The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field" 38 *The Hastings L. J.* 805 (1987). אחד החוקרים הבולטים שעסקו בהיבטים האלימים של המשפט הוא רוברט קאבר, שכותב על הפרשנות המשפטית:

"Legal interpretation takes place in a field of pain and death. This is true in several senses. Legal interpretive acts signal and occasion the imposition of violence upon others: A judge articulates her understanding of a text, and as a result, somebody loses his freedom, his property, his children, even his life. Interpretations in law also constitute justifications for violence which has already occurred or which is about to occur. When interpreters have finished their work, they frequently leave behind victims whose lives have been torn apart by these organized, social practices of violence. Neither legal interpretation nor the violence it occasions may be properly understood apart from one another". R.M. Cover "Violence and the Word" 95 *Yale. L. J.* (1986) 1601.

60 על הקשר בין אלימות למשפט ראו גם בתוכרת פלילים י (תשס"ב) שהוקדשה כולה לנושא זה. דימוי אפשרי אחר לכפל דמותו זו של המשפט – המקביל לכפל הדמות הנשית – עשוי להימצא גם בניגוד הייחודי המובנה באש: האש מזחממת את האדם ומיטיבה עמו, מתר גיסא, אך טבעה השני הוא שהיא עלולה לשרוף ולכלות, אם אין נזהרים בה. ניגוד בעל אופי דומה מצוי כמובן גם במים.

וכעת להקשר המיוחד שבו משתלב גורלו של בארטלבי ברצף הדיאלקטי האמור, שעל פיו מופעי המשפט נעים בין מוטיבים "חזותיים", למוטיבים "ליליתיים": מצד אחד, אני סבור כי סיפורו של בארטלבי עשוי ללמד עד כמה אי-אפשר למעשה בלא משפט, עד כמה נחוץ המשפט בכל מערכת חברתית ועד כמה הוא היסוד לקיומו של כל מבנה חברתי מודרני וגם הבסיס להמשך קיום חברתי אלמנטרי: דומני שלא קשה להבחין בכך, שהתנהגות "בארטלביאנית" היא בעיקרה התנהגות כאוטית, שרירותית, אשר זורעת אי-סדר ויוצרת חוסר ודאות – רעות חולות אשר תיקונן הוא אחד מיעדיו המסורתיים וגם העיקריים של המשפט. בארטלבי הוא, כאמור, דמות חלשה ופגועה. אבל הבה נתעלם לרגע מהנסיבות המיוחדות והטרגיות של גורלו, ונניח כי אותה ההתנהגות שאפיינה את בארטלבי בסיפור הייתה נקטת על ידי דמות אחרת וחלופית, חפה מכל מסכנות: אדם חזק, כוחני וערמומי, המתקבל לעבודה אצל פרקליט מבוגר (שעומס עבודתו איננו מותיר בידו את הזמן וההשקעה הנחוצים על מנת לחטט בעברו המפוקפק של עובדו החדש), ובתוך ימים ספורים הופך בעת ובעונה אחת גם לסרבן עבודה שאינו מועיל בכלום למעסיקו, גם לגורם מתסיס במשרד וגם למסיג גבול מחוצף ובוטה ההופך את המשרד למקום מגוריו ומסרב לפנותו. נוסף ונניח, שהתנהגותה של אותה דמות חלופית מסווה באופן ערמומי ומניפולטיבי את הכוחניות הגלוימה בה באמצעות הביטוי החלש כביכול, "הייתי מעדיף שלא", ושהיא כה עיקשת, כה חזקה וכה קרת רוח עד שבעטיה נאלץ הפרקליט לעזוב בעצמו את משרדו, ולעקור לכתובת אחרת. דומני, כי בסיפור החלופי שתיארתי זה עתה (העוגן על אותן עובדות התנהגותיות שבסיפור המקורי אך מנוטרל מהמסכנות והחולשה שמקרינה דמותו של בארטלבי) ייטו מרבית הקוראים לייחס לדמות הגיבור אופי בריוני ואפילו אלים, מהסוג שמאפיין בדרך כלל את אלו אשר נוטלים את החוק לידיהם, ומעמידים עצמם מעל למשפט או מחוצה לו. בארטלבי איננו כמו כן אדם אלים, לפחות לא כלפי הסובבים אותו, אך במובן מסוים התנהגותו מבטאת התעלמות (רצונית או בלתי-רצונית – בזאת אגע עוד בהמשך) מנוכחותו ההכרחית של המשפט. המשפט מצוי ברקעה של כמעט כל פעילות אנושית, וככזה הוא חל על הכול, והכול גם כפופים לו. בארטלבי, חרף מקרהו המיוחד ובדידותו המצערת, אינו יכול לבחור להעמיד את עצמו מחוץ לתחולת המשפט. הוא אינו יכול להעדיף לחדול להיות אחד מנתיניו של ממלכה זו. הוא אינו חופשי לבחור לדבר בשפת שיח אחרת מזו שהמשפט מכונן, ובה בעת גם לקוות שיחול בחייו שינוי כתוצאה משפת ההעדפות השליליות שלו.

מן הצד השני, קריאה בסיפור מלמדת גם כמה מסוכנת מכונת המשפט; כמה מפתה ומזמינה היא להשתמש בכוח הכופה שיש באמתחתה להעניק, ולנצלו למטרות של היר; כמה משומנת מכונה זו, שבכוחה למחוק מתודעת הכול את קיומם של קרבות מסכנים כמו בארטלבי, אשר אינם יכולים לעמוד בתביעותיה האכזריות, או אשר קולם (האחר) אינו נשמע בה; כמה משוכללים מנגנוניה של מכונה זו, ועד כמה ניתן באמצעותה ליצור מציאות מדומה בקרב ציבורים שונים, כדוגמתו של בארטלבי

ושכמותו, הטועים לחשוב כי בידם בחירה חופשית מוחלטת, והטועים לייחל לקבלת טוטלית של העדפותיהם מצד סוכני החברה והמשפט.

במובן זה, בארטלבי היה ללא ספק אחד מקרבנותיו של המשפט כלילית. קולו האחר של בארטלבי לא הצליח להישמע, וגם אם זעקתו הרפה "הייתי מעדיף שלא" ניסרה בחלל האוויר הסמיך של משרד הפרקליט – היא לא הצליחה לעבור ב"שער המשפט", שבו שולט שיח אחר לגמרי⁶¹. בעולם שבו יש למשפט נוכחות מתמדת ודומיננטית, בעולם שבו השיח היומיומי מתאפיין בטיעונים, בביטוי עצמי של צרכים, בעמידה על זכויות ובנשיאה בתובות – קולו האחר של בארטלבי היה אילם. שיח ההעדפות השליליות של בארטלבי איננו מוכר בעולם זה כשיח שעשוי בכלל לחולל שינויים.

קשה להימנע מן הרושם שהיה דבר מה בעברו של בארטלבי שגרם לכך שיאבד את יכולת ההתמודדות שלו עם מצבים הפוגעים בו (והוא מוצג בסיפור כרמות פגועה ביותר). אפשר שבארטלבי כלל לא רכש במהלך ילדותו מיומנויות בסיסיות של התמודדות עם החיים בשל גורם או גורמים אשר שיבשו את תהליך הגדילה והחיברות הטבעיים שלו, ואפשר גם שבשל ליקוי מולד כלשהו בארטלבי איננו כלל בעל היכולת לתפקד ככל האדם, ולפיכך אין לראות בהתנהגותו החריגה ככזו הנגזרת מבחירה עצמית-רצונית⁶². איננו יודעים על כך דבר, מלבד העובדה שאפילו מקום העבודה הקודם שלו נקשר בחוסר קומוניקציה מובהק: המשרד למכתבים ללא גואל בושינגטון. כפי שראינו, חוסר קומוניקציה זה המשיך ללוות את בארטלבי – אף כי בדרכים אחרות – גם במקום עבודתו החדש במשרדו של הפרקליט. התחושה היא שבארטלבי "סוחב" על גבו את ליקויי התקשורת הללו זמן רב לפני שהחל בכלל לעבוד לפרנסתו, ואין תמה אפוא שהוא מתקשה לבטא את צרכיו ואף משלם על כך

61 לתופעה ה"אלם" של קורבנות – קרי: היעדר קולם, או השתקת קולם – במשפט, בהקשר של אלימות נגד נשים, ולדין מעניין בשאלה עד כמה ההליך המשפטי הקיים יכול לאפשר השמעת קולן של נשים, ראו מאמרה של ל' בילסקי "אלימות האלם: ההליך המשפטי בין חלוקה לקול" עיוני משפט כג (תש"ס) 421. מאמרה של בילסקי מתמקד, כאמור, בקול הנשי, אך נדימה שניתן למתוח קווי דמיון רבים בין קולו של בארטלבי לבין הקול הנשי המושקע כפי שהוא מאופיין על ידי בילסקי. שם, בע' 461 מציינת בילסקי: "הפגיעה שחווה [המתלוננת בתיק האתס העומד לדין במאמר] מבוססת על כך שנשללה ממנה היכולת לחבר את ניסיונה לכלל סיפור מובן ברבים". ניתן לומר שגם בארטלבי התקשה לבטא את "סיפורו" באופן שיובן לסכיבה שבה הוא חי; לדמיון שבין סירוביו השונים של בארטלבי המפורטים לאורך היצירה ובין סירובים שאפיינו בעבר נשים, ראו ש' אלמוג "על עבודה משוכשכת: תמונות מתוך לב החשיכה" עבודה, חברה ומשפט ח (תשס"א) 159, 166-167.

62 היו למשל שזיהו בהתנהגותו של בארטלבי תסמינים קליניים מובהקים של אישיות אוטיסטית. ראו: W.P. Sullivan "Bartleby and Infantile Autism: A Naturalistic Explanation" *The Bulletin of the West Virginia Association of College English Teachers* 3.2 (1976) 43.

מחיר כבד⁶³. תהא הסיבה לכך אשר תהא (פסיכולוגית, סוציולוגית, כלכלית או אחרת), המיומנות הבסיסית שלה נזקק האדם המודרני לצורך התמודדות עם מצבי חייו, המתובנתים רובם ככולם דרך חדריו של ארמון המשפט – קרי: מיומנות השפה, הטיעון, הוויכוח והעמידה על זכויות (להבדיל מהעדפה בלבד לזכות בהן) – השתבשה אצל בארטלבי שיבוש משמעותי והרסני. בארטלבי מסתובב ומשוטט בארמון המשפט כדמות בלתי נראית ובלתי נשמעת, רוח רפאים, וכל התנהלותו כאילו מלמדת על העדפתו שלא לקחת כל חלק בעולם זה (בין משום שאין הוא בעל היכולת הדרושה לכך, ובין משום שאינו בעל הרצון הדרוש לכך).

בכך הפך בארטלבי טרף קל לכוחותיה השליליים, השרירותיים, ההרסניים של מכונת המשפט – כלומר למשפט כלילית. זו איננה שומעת ואיננה מכירה בקרבנות אשר בוחרים לשתוק, והיא גם איננה מכירה בשיח של העדפות. גורלו של בארטלבי היה, לאור האמור לעיל, גורלו של קרבן ללא מושיע, ובמילים אחרות כרוניקה של מוות ידוע מראש. נכותו הבסיסית של בארטלבי הייתה נעוצה בחוסר יכולתו לנקוט יזמה אקטיבית בכל הקשור בבעיותיו (שעליהן, כאמור, איננו יודעים דבר) ובבחירתו להעמיד עצמו מחוץ לכללי המשחק והשיח המקובלים בסביבתו התרבותית. תחילה התבטאה נכות זו בהדילה מעבודתו; אחר כך בהדילה מזיקתו למקום (הישארותו בבניין המשרדים גם לאחר שהפרקליט פיטרו ועקר משם למקום אחר), שהובילה לנטילת חירותו ולכליאתו בכית הכלא בעונן "שוטטות"; וכסופו של דבר בהדילתו מלחיותו. בכך נמנע בארטלבי (ואולי יש לומר נמנע מבארטלבי) לקחת חלק ממשי ואקטיבי ב"משפט חייו" האישי, להשפיע אגב כך על מהלך חייו, ואולי אף לחולל בהם שינוי⁶⁴.

באופן שהוא לא רק אירוני אלא גם כואב יוצא, שבארטלבי הפך לקרבנו של המשפט כלילית, דווקא מכוח הבחירה שלו (בחירה רצונית או כפויה – זאת לא נוכל לדעת לעולם) להתעלם מהמשפט כחווה, דהיינו מחוסר רצונו – או מאי-יכולתו – לפרק את רצונותיו ומאווייו לשפת הטיעונים הוורבליים המוכרים בעולם הסובב אותו, שבכוחה לחולל שינוי גם בחייהן של דמויות סובלות כמותו.

63 הפסיכיאטר כריסטופר בולס עומד על ההיבט הפסיכולוגי הנוגע לחוסר יכולתו של בארטלבי לכטא את צרכיו, והוא טוען, בין השאר, כי באמריקה של 1850 לא היה מקום לאדם כה חולה אלא בין כתלי בית הכלא: *C. Bollas "Melville's Lost Self: Bartleby" 31 American Imago (1974) 401, 408*. ניתן לתהות בהקשר זה, אם שנות האלפיים מביאות עימן בשורה אחרת – טובה ואופטימית יותר (באופן משמעותי) – לאנשים כבארטלבי, בפרט אם הם גם בודדים וחסרי כול.

64 אף שהיה ברור שתיב ההתנהגות הפסיכית והמתנגד שבו הלך בארטלבי החל מסירובו הראשון מסב לו הפסדים קשים, הפסדים אלו לא גרמו לו לשנות את דרך התנהלותו, אלא להפך – הם אפילו חיזקו אותה עוד יותר. תופעה זו מכונה "תופעת ההסלמה" ("Escalation"). ראו ש' פוקס הפסיכולוגיה של ההתנגדות לשינוי (תשנ"ח) 137 ואילך. פוקס רואה בתורה על אותה התנהגות בעייתית ובהימנעות מלנקוט אסטרטגיית פעולה שונה את אחר הביטויים של תופעת ההתנגדות לשינוי במסגרות עבודה ארגוניות, שם, שם.

ט. סיום: המרווח שבין שני הקירות

סודו של בארטלבי נלקח ביחד עמו אל הקבר. התנהגותו המוזרה אינה מוסכרת כלל ועיקר לא על ידי הפרקליט-המספר ובוודאי לא על ידי בארטלבי עצמו. עם זאת, כל קורא יבחין בוודאי כי דבר מה גורא עומד מאחוריה, וכי הערפותיו השליליות של בארטלבי הנן אך קצה קרחון של פגיעה אנושה, קונפליקטים פנימיים, סבל או כעס מופנמים שבארטלבי אינו מצליח להחצין, אלא במותו. אין אנו יודעים מה עבר על בארטלבי בעברו (זולת העובדה שעבד במשרד למכתבים ללא גואל בושינגטון ופוסטר משם), והאם למשל הערפותיו השליליות הלכו והתרבו בעקבות אירוע כזה או אחר שהשפיע עליו במסגרת יחסיו עם הפרקליט.

למעשה אין זה גם משנה. קרוב לוודאי שבארטלבי היה חיה פצועה וגוססת עוד בטרם הגיע ללשכתו של הפרקליט, ואולי אף בטרם עבודתו במשרד למכתבים ללא גואל בושינגטון. התנגדותו הפסיבית לכל מה שמייצג הפרקליט מבטאת כמיהה לקבלה טוטלית, ללא פשרות, של דפוסי מחיה זרים ואף אבדניים, אולם היא מבטאת גם את בחירתו הנועזת לכישלון של בארטלבי להעמיד עצמו מחוץ לחברה המאורגנת, מחוץ לממלכת המשפט⁶⁵. פרישותו של בארטלבי – שהחלה בפרישה מההענקה והסתיימה בפרישתו מן החיים – משקפת אולי יותר מכול את שתי פניה של ממלכה זו: מחד גיטא, המשפט כחוויה, דהיינו כהכרח קיומי חברתי, שגם בארטלבי – על אף מסכנותו ובדידותו הנוראות – קשור ומחויב בו, ואף יכול לנסות ולהיוושע באמצעותו (אילו רק רצה, ולפי פרשנות אחרת – אילו רק יכול היה, לעשות כן); ומאידך גיטא, המשפט כלילית, דהיינו כמכונת ענישה אלימה, תובענית, מפתה ומתעתעת, הבולעת את קרבנותיה (וביחד עמם גם את סבלם) עמוק עמוק לבטנה החומצית – והכול במסווה של פעילות פרשנית אקדמית, "נקייה" כביכול, הנעשית על פי קני מידה אובייקטיביים לכאורה, והנשענת כל כולה על המילה הכתובה, כלומר על חקדימים ו"אסמכתאות" לגיטימיות אחרות, ועל העתקתם המיכנית כביכול של אלו עד אין קץ.

היסוד ה"לילי" הזה של המשפט מתבטא גם בכך שהקטגוריות המשפטיות כופות עצמן על המציאות, ואינן מאפשרות להתמודד אתה אלא במנגנונים שהמשפט מכונן או מכיר בהם כמנגנונים מחוללי שינוי. במילים אחרות, אם בארטלבי סבור שנגרם לו עוול מסוים, עליו לפעול לתיקון עוול זה ברטוריקה אקטיבית של זכויות וחובות, ולא ברטוריקה פסיבית של העדפות שליליות. פן זה של המשפט הוא לעתים אלים באופיו, באשר הוא מתעלם מקיומן של דמויות כבארטלבי, אשר אינן מכירות את הקטגוריות

65 גם אם היו לבארטלבי קודם לכן ציפיות כלשהן לקחת חלק בעולם המשפט, הרי שלא כמו האיש מן הכפר בסיפורו של קפקא "כפתח החוק", ראו לעיל הערה 41, התייחס ככל הנראה בארטלבי מלהמתין ימים ושנים כשער המשפט, והתנהגותו בהמשך מבטאת רצון שלא לקחת כל חלק בעולם זה.

המשפטיזם, או אינן מכירות בהן, ועובדה זו לברכה מציבה את אותן דמויות טרגיות על מסלול שסופו אינו יכול להיות טוב.

מצד אחד, פרישותו של בארטלבי מההעסקה הנה זעקתו של האילם המבקש להזהיר את הסובבים אותו מכוחה הלילי והשחור של מכונת המשפט המאיימת לבלועו, היינו מהמשפט כלילית. מן הצד השני, סופו המר והעצוב של בארטלבי משמש כתמרור אזהרה לאלו המבקשים להעמיד עצמם מחוץ לעולם המשפט או מעליו, לאלו שייאושם או כוחם הוא כה גדול עד שאינם יכולים להבחין בדמותו האלטרנטיבית והחיובית של המשפט, קרי בחיוניותו והכרחיותו של המשפט לשימור התא החברתי ולתחזוקתו, ובקיצור לאלו אשר אינם מסוגלים למצוא את חווה במשפט.

ואולי אין זה מקרה שארכיטקטורת-החוץ של הבניין בסיפור, הנשקפת דרך חלונות משרדו של הפרקליט, עיקרה בשני קירות קוטביים, האחד לבן (חווה?) והשני שחור (לילית?):

“בצדו האחד [של המשרד] השקיפו החדרים על קיר לכן פנימי של פיר רחב עם צוהר בגגו, שחצה את הבניין לכל אורכו. ייתכן שמראה זה ייחשב משעמם במקצת, חסר מה שציירי הנוף מכנים 'חיים'. ואולם, אם כך הוא הדבר, הרי המראה בצד השני של משרדי הציע, לכל הפחות, ניגוד, אם לא יותר מזה. בכיוון הזה השקיפו חלונותי אל מראה בלתי מופרע של קיר לבנים נישא, שחור מחמת זקנה וצל נצחי; קיר שאינו מצריך משקפת להבלטת יופיו החבו, אלא נדחף לתועלת כל המשקיפים קצרי הרואי עד מרחק עשר רגליים מזגוגית חלוני. הודות לגובהם הרב של הבניינים מסביב ולהיותה של לשכתי בקומה השנייה, המרווח שבין הקיר הזה לקיר שלי דמה לא מעט לבאר ענק מדובעת”⁶⁶ (ההדגשות שלי – ע.ד.).

במרווח שבין הקיר הלבן ובין הקיר השחור, ואם תרצו באותו מרכז רעיוני שבין המשפט כחווה ובין המשפט כלילית, עובר לו שביל החיים.

66 מלוויל, לעיל הערה 6, בע' 14.